ادب جي ارتقا

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي اشاعتي سلسلي جو ٤٣ ڪتاب

سنڌي ا-ب جي ارتقا

(ايم - اي فائنل سنڌيءَ لاءِ ١٩٦٢ع ۾ پيش ڪيل مونوگراف)

مصنف

اسسٽنٽ پروفيسر عبدالڪريم لغاري

سنواريندڙ

پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي

ناشر

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي

سنڌ يونيورسٽي، سنڌ

اداري جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

[ڇاپو پهريون تعداد هڪ هزار]

ڊسمبر ١٩٧٦ع مطابق ١٣٩٦هه

قيمت [redacted]

ملڻ جو هنڌ

ميسرس: ادبيات، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

سول ايجنٽ

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پبليڪيشنس

ڪور ڊزائين:- خدا بخش ابڙو

هي ڪتاب، اعجاز محمد صديقي، مئنيجر، سنڌ يونيورسٽي پريس ۾ ڇاپيو ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان ڊاڪٽر خواجہ غلام علي الانا، اسسٽنٽ ڊائريڪٽر انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو ڪئمپس ضلعو دادو سنڌ پڌرو ڪيو.

فهرست

صفحو	عنوان	باب
	ناشر طرفان ٻه اکر	
١-١٨	ٻولي جي وصف کان عربي الف - ب تائين	پهريون :-
١	(i) ٻولي	
٢	(ii) تحريري	
٣	(iii) الف - ب	
٥	(iv) دنيا ۾ الف ب جي ابتدا ۽ ارتقا	
٦	(v) ڪيونيفارم	
٨	(vi) هيرو غلفي	
١٠	(vii) ايجاد ڪندڙ ڪير؟	
١٣	(viii) عربي الف - ب	
١٩-٢٧	سنڌي ٻولي ۽ قديم رسم الخط	ٻيون:-
١٩	(i) قديم زمانو	
٢٨-٤٣	موجوده سنڌي الف - ب جي ابتدا ۽ ارتقا	ٽيون:-
٢٨	(i) عربن وارو دور	
٤١	(ii) سومرن واري دور کان مغلن جي دور جي پڇاڙيءَ تائين	
٤٤-٧٤	سنڌي الف - ب جي ارتقا	چوٿون :-
٤٤	(i) ڪلهوڙن ۽ ميرن وارو دور	
٧٥-٨٩	موجوده سنڌي الف - ب جي تشڪيل	پنجون:-
٧٥	(i) انگريزن وارو دور	
٩٠-٩٩	تنقيدي جائزو	ڇهون:-

ٻه اکر

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي مشاورتي بورڊ پنهنجي گڏجاڻي سال ۱۹۶۸ع ۾ اهو فيصلو ڪيو ته سنڌي شعبي ۾ پيش ڪيل ٻين مونوگرافن سان گڏ "سنڌي الف-ب جي ارتقا" جي عنوان وارو مونوگراف پڻ ڇپايو وڃي. جيئن ته مذڪور مونوگراف تي نئين سر نظر وجهڻ ۽ ان کي ايڊٽ ڪرڻ جي ضرورت هئي، انهيءَ ڪري انهيءَ مونوگراف کي شايع ڪرڻ ۾ دير ٿي ويئي. انهيءَ سلسلي جا ٻيا هي مونوگراف ۽ ٿيسز هن کان اڳ ڇپائي پڌرا ڪيا ويا:

( ) سنڌي غزل جي ارتقا ۱۹۶۶ع
(۲) سنڌي افسانو ۱۹۶۶ع
(۳) سينڌيون ۱۹۷۰ع
(۴) سنڌي مرثيه نويسي ۱۹۷۱ع
(۵) تمر فقير جو ڪلام ۱۹۷۱ع
(۶) سنڌي لوڪ ادب جي ارتقائي تاريخ ۱۹۷۱ع
(۷) جهانيان خاندان ۱۹۷۲ع

سال ۱۹۶۸ع ۾ مذڪور مونوگراف پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي صاحب کي ايڊٽ ڪرڻ لاءِ ڏنو ويو. سال ۱۹۷۴ع ۾ پروفيسر جتوئي صاحب مسودو ايڊٽ ڪري واپس آفيس جي حوالي ڪيو، ۽ ان کان پوءِ ترت ايڊٽ ڪيل مسودو سنڌ يونيورسٽي پريس کي ڇپائيءَ لاءِ موڪليو ويو.

هي مونوگراف سنڌي زبان لاءِ ڪم آندل ۽ سنڌ ۾ مروج رسم الخطن جي هڪ تاريخ آهي، جنهن ۾ سوهن جي دڙي واري رسم الخط، عبرو غنفي رسم الخط، برهمي رسم الخط، خروشٿي رسم الخط، ديوناگري رسم الخط توڙي موجوده عربي سنڌي رسم الخط تي بحث ڪيو ويو آهي.

هي مونوگراف سنڌي زبان سان دلچسپي رکندڙن لاءِ عموماً ۽ لسانيات جي شاگردن لاءِ خصوصاً دلچسپيءَ وارو آهي. هي ڪتاب سنڌي لسانيات جي مواد جي سلسلي ۾ هڪ اضافو آهي.

اميد ته هن ڪتاب جي ڇپجڻ سان سنڌي ادب ۾ هڪ ڪارگر ڪتاب جو اضافو ٿيندو. هن مونوگراف جي ڇپجي ظاهر ٿيڻ کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ ايم-اي فائنل ۾ پيش ڪيل مونوگرافن ۽ ٿيسز مان صرف اڻ اسان جي اداري طرفان ڇپايا ويا آهن. ۽ اهڙيءَ طرح ٻه ٿيسز جگ مشهور اداري سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايون ويون آهن.

اهڙيءَ طرح هنن مونوگرافن ۽ ٿيسز جي ڇپجي ظاهر ٿيڻ سان خبر پوي ٿي ته سنڌي ادب جي سلسلي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ عموماً ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي خصوصاً ڪيتري قدر خدمت ڪئي آهي.

هن وقت تائين شعبي ۾ پيش ڪيل مونوگرافن ۽ ٿيسز جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

ايم - اي لاءِ ترجمو ڪيل ڪتاب	٣٦
ايم - اي لاءِ لکيل اصلوڪا ڪتاب	١٣
ايم - اي لاءِ لکيل مونوگراف	١٠٠
پي - ايڇ ڊيءَ لاءِ پيش ڪيل ٿيسز	٨

هن وچور مان ثابت ٿو ٿئي ته سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي سنڌي علم ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي. هن دعويٰ جو ثبوت انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايل اهي ڪتاب آهن جيڪي سنڌي شعبي ۾ مختلف امتحانن لاءِ مقالي طور پيش ڪيا ويا هئا.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي طرفان هن سلسلي کي جاري رکڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي. اميد ته جڏهن اهي مقالا ۽ ٻيون ڇپجي ظاهر ٿينديون تڏهن سنڌ يونيورسٽي ۽ ان جي سنڌي شعبي جي خدمت جو صحيح پتو پوندو.

ڊاڪٽر خواجه غلام علي الانا

باب پهريون

(ٻوليءَ جي وصف کان عربي الف - بي تائين)

ٻولي :

ٻولي ڇا آهي ؟ هونءَ ته هن سوال جي جواب ۾ هيڪو پنهنجا پنهنجا خيال پيش ڪري سگهي ٿو، پر اسان کي ڪنهن مناسب ۽ معقول جواب حاصل ڪرڻ لاءِ، لسانيات جي ماهرن ڏانهن ورڻو پوندو. حقيقت ۾ سندن رايا ۽ نظريا به مختلف آهن. ڪن ماهرن جو چوڻ آهي ته ٻولي انهن ”آوازن جي هڪ سلسلي“ (Series of Sounds) جو نالو آهي، جيڪي هڪ ماڻهو پنهنجي واتان ڪڍي ٿو ۽ ٻيو انهن کي ٻڌي سمجهي ٿو. انجي برعڪس ٻين ماهرن جو نظريو آهي ته ٻوليءَ جي خاص خصوصيت، معنيٰ ۽ مفهوم ئي آهي، ۽ جڏهن ته ڪو به ماڻهو ٻئي کي پنهنجو مطلب يا مفهوم، آوازن اچارڻ کان سواءِ ئي اشارن ۽ چاندن سان سمجهائي سگهي ٿو (۱)، تڏهن ٻوليءَ ۾ معنيٰ ۽ مفهوم کي اوليت جو درجو ڏيو ۽ آواز بعد ۾ ئي ڪا اهميت رکن ٿا (۲). اهڙيءَ طرح ٻين عالمن جا ٻيا ڪي نظريا آهن. ڪن ماهرن ٻوليءَ کي

---

(۱) اشارن ۽ چاندن ذريعي پنهنجي مطلب ۽ مراد جي ظاهر ڪرڻ يا سمجهائڻ کي غير لساني اظهار (Non-Linguistic Communication) وارو طريقو قرار ڏنو ويو آهي، جيئن ته انهن جو ٻوليءَ جي آوازن يا اچارن سان ڪو به تعلق ڪونهي، ان ڪري اهي ”ٻوليءَ“ ۾ شامل نه آهن.

(2) Mario Pei: "The story of Language". George Allen and Unwin, London, 1957. Part II, Chapter I, p. 95.

هيئن سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ته خيالن ۽ ارادن جي اظهار جي ٻين ذريعن يا طريقن وانگر لساني طريقو به ڪن اقرار نامن تي ٻڌل آهي ۽ ٻوليءَ جي ڳالهائڻ وقت انهن اقرار نامن تي عمل ڪيو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح انسانن جي واتان نڪرندڙ يا نڪتل آوازن ۽ ٻوليءَ ۾ وڏو فرق ٿي پوي ٿو. سندن خيال مطابق ٻولي (La Language) انسان جي انهن سمورن گفتن (La Parole) مان، جيڪي هو پنهنجي واتان ڪڍي ٿو، ڪن خاص آوازن تي مشتمل آهي. ٻوليءَ جي سلسلي ۾، انسانن جا پاڻ ۾ ڪئين غير شعوري اقرار ناما (Unconscious agreements) ٿيل آهن، جن مان ڪي هي به آهن ته، واتان ڪڍيل آواز (Phones) صوتيا (Phonemes) صاف ۽ سمجهڻ جهڙا هوندا، ۽ انهن صوتين جي ميلاپ(Combination) ڪري لفظن جا جيڪي ٻا ڱا صرفيا(Morphemes) يا لفظ ٺهندا، سي ڪنهن مقرر معنيٰ ۽ مفهوم جا حامل هوندا(١).

مٿي بيان ڪيل ڪجهه راين ۽ نظرين کي مدنظر رکي، اسين هن نتيجي تي آسانيءَ سان پهچي سگهون ٿا ته ٻولي، اهڙن اچار يل ۽ بامعنيٰ آوازن کي چئبو آهي جيڪي هڪ ماڻهو اچاري ۽ ٻڌندڙ (سا ڳي ٻولي ڄاڻندڙ) انهن کي سمجهي ۽ انهن مان سا ڳيو مطلب يا مفهوم حاصل ڪري.

تحرير:

جهڙي طرح ٻولي، انسان جي خيالن، احساسن ۽ ارادن جي ترجمان آهي، تهڙيءَ طرح تحرير يا لکڻي (Writing)، سندس

(1) Honigmanum: "The World of Man". Harper. New York., 1959, Chapter 32. Linguistic Communication. pp. 534-5.

ٻوليءَ جي ترجمان آهي (١). ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته انسان پنهنجي خيالن ۽ ارادن کي ٻين تائين پهچائڻ لاءِ، تصويرن کان به ڪم ورتي سگهي ٿو، ان ڪري محض ”تحرير“ کي انسان جي ٻوليءَ جو ترجمان چوڻ درست نه آهي(٢). هيءُ خيال ڪنهن حد تائين صحيح به آهي، پر ان جي وضاحت لاءِ پيا ماهر به موجود آهن. هو لکن ٿا ته برابر تصويرن رستي به انسان پنهنجو پيغام ٻين تائين پهچائي ٿو، پر ان تصويري تحرير (Pictographic-Writing) کي ٻوليءَ جو پورو ترجمان نه چئي سگهبو.

تحرير، جنهن مان مراد ٻوليءَ جي اچارن کي حرفن ۾ اکرن ۾ قلمبند ڪرڻ آهي، سا ٻوليءَ جي لفظن ۾ پيش ڪيل خيالن کي، صوَري نموني ۾ نه پر صوتي لحاظ کان، پنهنجي حرفن ۾ سمايل رکي ٿي ۽ معنوي لحاظ کان ٻوليءَ جي لفظن ۾ پيش ڪيل خيالن يا مفهوم جي به حامل ٿئي ٿي(٣). اهڙي تحرير کي پڙهڻ وقت اهي سا ڳيا خاص آواز اچاريا ويندا، جن لاءِ ان ۾ مقرر حرف، ۽ لفظ استعمال ڪيا ويا هوندا. سا ڳئي وقت ان تحرير مان مطلب ۽ مفهوم به اهوئي ڪڍيو ويندو جو مقصود هوندو؛ ان مان ثابت ٿو ٿئي ته تحرير جو تعلق سڌو سنئون ٻوليءَ سان آهي.

---

(1) Mario Pei: "The story of Language", Part I, Chapter IX, p.80.

(2) Lynd Ward: quoted by E.H. Sturterant in his "An Introduction to Linguistic Science". (New Haven. Yale University Press: U.S.A) 1960. pp. 19-20.

(3) "An Introduction to Linguistic Science", Chap. IV, pp. 30-31.

الف - بي:

جڏهن اسين لفظ "علم" لکون ٿا تڏهن ان لاءِ "ع"، "ل" ۽ "م" جا حرف لکڻ جـــڻ فطري پيو لڳي. حقيقت ۾ اسين ائين لکڻ جا بلڪل عادي ٿي ويا آهيون ۽ ڪڏهن به "علم" لفظ ۾ ڪم آيل، انهن ٽن حرفـن کان سواءِ، ٻيو ڪو به حرف نه ٿا لکون. اسان نه رڳو انهن ٽن حرفن ع، ل ۽ م کي گڏي "علم" لفظ لکون ٿا، پر ان کي اچاريون به ائين ٿي ٿا، جيئن اهو ڳالهايون ٿا. اهڙيءَ طرح اسين جدا جدا لفظن لاءِ، جدا جـدا حرف، الف کان ي تائين استعمال ڪندا رهون ٿا. انهن سڀني حرفن کي، منڍ وارن ٻن حرفن "الف - بي" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿـو. سنڌيءَ ۾ اهـڙا ٻاونجاهه حرف آهـن، عربيءَ ۾ ڪل اٺاويهه ۽ انگريزيءَ ۾ اهڙا ڇويهه حرف آهن.

"الف" ۽ "بي" اصل سامي ٻوليءَ جا لفظ آهن. "الف" جي معنيٰ آهي "ڏڳو" ۽ "ب" معنيٰ "گهر" آهي (١). عربـي ۾ به ان لفظ جي ساڳي معنيٰ آهي. عربي ٻوليءَ جي حرفن کي به سامي ٻوليءَ جي انهن لفظن " الف - بي" جي نالي سان سڏجي ٿو. سنڌي "الف-بي" ڇاڪاڻ ته عربي حرفن مان نڪتل آهـي، ان ڪري انکي به عربي حرفن واري نالي سان سڏجي ٿو. يوناني (Greak) ٻوليءَ ۾ انکي الفابيٽا (Alpha-Beta) جـي نالـي سان سڏيو وڃي ٿو، جنهن مان انگريزي الفابيٽ (Alphabet) نڪتل آهي.

الف-بي وارن حرفن ذريعي ٻوليءَ جي لفظن کي لکڻ مان مراد هي آهي ته ٻوليءَ جي هرهڪ آواز يا اچار لاءِ ڪو حرف

(1) Alan. H. Gardner: "Writing and Literature". (Legacy of Egypt. O.U.P.). p. 55.

مقرر ڪيو وڃي ٿو؛ ۽ تحرير ڪرڻ وقت انهن آوازن لاءِ مقرر ڪيل حرفن کي ترتيب وار لکي، اکرن جي صورت ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو. بهترين يا ڪامل ۽ مڪمل الف-بي لاءِ هي اصول آهي ته ان ۾ ٻولي جي هر ننڍي ۾ ننڍي آواز (Minimal Sound) لاءِ ڪو خاص ۽ جدا حرف مقرر هجي (۱)؛ پر اهڙي مڪمل الف-بي اڃ تائين دنيا ۾ ڪنهن به ٻولي لاءِ ٺهي نه سگهي آهي(۲). خود انگريزي ٻولي جا جزوي صوتيا (Segmental phonemes) ٽيٽيهه آهن، پر ان ٻولي جي الفابيٽ ۾ حرف فقط ڇويهه آهن. ساڳي طرح سنڌي الف-بي ۾ اهڙي اوڻائي لاءِ ڪي خاص سبب به آهن (ڏسو باب ڇهون) جن کي دور ڪرڻ نهايت مشڪل معاملو آهي.

دنيا ۾ الف-بي-جي ابتدا ۽ ارتقا:

انسان جي ٻولي اوترو ئي قديم آهي، جيترو خود انساني سماج يا معاشرو. انجي مقابلي ۾ تحرير جي تاريخ تڏهن کان شروع ٿئي ٿي، جڏهن کان هو لکڻ جو فن سکيو ۽ هن لکڻ شروع ڪيو. ٻوليءَ جي پيش ۾ انسان تحرير جو فن گهڻو دير سان سکيو؛ پر تنهن هوندي به ان قديم انسان جي لکڻ جو نمونو هجي نه هو، جنهن نموني ۾ اڄڪلهه اسين لکون ٿا؛ ۽ نه ئي هو پنهنجي تحرير ۾ موجوده "الف-بي" ڪم آڻيندو هو.

دنيا ۾ تحرير جو فن ڪيئن وجود ۾ آيو ۽ "الف-بي" جي ابتدا ڪڏهن ٿي، ان بابت اڃ تائين قطعي راءِ قائم ٿي نه سگهي آهي؛ البت ان سلسلي جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته

---

(1) Honigmanum: "The World of Man", Chapt. 9, p.127.

(2) Simeon Potter: "Modern Linguistics". Andre Deutsch. London. 1957. p. 57.

گهڻو گهڻو اڳ جيئن قديم انسان جي ذهني ۽ شعوري ترقي ٿي ۽ هو مهذب بنجڻ لڳو تيئن هن جي آڏو ڪي اهڙيون ڳالهيون به هيون جن جو وسري وڃڻ هن پنهنجي لاءِ نهايت ئي خطري جو باعث ڄاتو، ان ڪري هن انهن ڪي ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ لکي ڇڏڻ ضروري ڄاتو. ساڳي وقت پرانهين پنڌ تي پنهنجي پيغام پهچائڻ لاءِ به هن کي ڪنهن اهڙي طريقي جي درڪار هئي. ان قديم انسان وٽ هاڻ مال متاع به هو ۽ جنهن جي انگن اکرن رکڻ ۽ پنهنجي ئي ڪنهن حساب ڪتاب رکڻ لاءِ به هن اهڙي ڪا وات ڳولي پئي. انهن سڀني ڳالهين جي مدنظر ان قديم انسان سوچيو ۽ آخر هن لکڻ جو هڪ طريقو ايجاد ڪيو (١). اول هو شڪليون ڪيڻ سکيو ۽ انهن جي ذريعي پنهنجي مطلب جي اظهار جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. مثال

طور "ماڻهو لاءِ 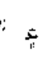 ۽ ماڻهوءَ جي اک لاءِ 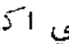 ۽ "سج" لاءِ

اهڙيون شڪليون ان قديم انسان پٿر تي اڪيري ٿي ڇڏيون، يا وري چيڪي مٽيءَ جي تاڪن تي اهڙيون شڪليون اڪيري انهن کي باهه ۾ پچائي پڪيون تختيون ڪري ٿي رکيو. مٽيءَ جي تاڪن جي استعمال جو رواج ڏکڻ ميسوپوٽيما جي رهاڪن سميري ماڻهن ۾ هو.

ڪيونيفارم: (Cuneiform)

چار هزار سال قبل مسيح يعني اڄ کان تقريبا ڇهه هزار سال اڳ ڏاري عراق ۾ سميرين هڪ قسم جي نئين رسم الخط ايجاد ڪئي جنهن کي ڪيونيفارم (Cuneiform) چئجي ٿو. ڏسو تختي ١٠

(1) "The Outline of Literature." Edited by J. Drinkwater (Revised Edition). George Newnes. London. 1959. p. 1.

(تختي — ١)

هن خط کي "ميخي خط" به چيو ويندو آهي. اوائل ۾ ڪي خاص نشانيون (Signs) مقرر هيون جي محض جسماني شين (Concrete Obgects) جي ڄاڻ لاءِ اڪيريون وينديون هيون پر بعد ۾ اهي خاص نشانيون انساني خيالن جي اظهار لاءِ به لکجڻ ۾ آيون. ان ڪري ڪيتريون نيون نشانيون پيدا ٿيون ويون ۽ انهن جو تعداد ٻن هزارن کان به مٿي ٿي ويو (١). اڳتي هلي انهن نشانين مان ڪي خاص نشانيون، پنهنجي اڳين ڪن شين سان خاص لاڳاپي واري مقرري جي باوجود، لفظن جي ڪن پدن يا حرفن لاءِ به ڪم اچڻ لڳيون. مثلا "تير" لاءِ مقرر نشاني هاڻي ان لفظ جي پهرين پد تي (ti)[ت]؟) جي آواز لاءِ به اچارجڻ ۾ آئي. اهڙيءَ طرح عام استعمال ۾ اها نشاني پنهنجو مخصوص لاڳاپو يا خاص معنيٰ وڃائي هر انهيءَ لفظ جنهن ۾ "ت" يا "تي" وارا حرف هئا، تن لاءِ لکي يا اچاري ويئي، تان جو اڳتي هلي ڪنهن عام فيصلي يا وري غير شعوري اقرار نامي مطابق اهڙين ڪيترين نشانين جو اهڙي نموني ۾ عام استعمال ٿيو (٢). ان مان معلوم ٿيندو ته سميري پنهنجي رسم الخط ۾ "آوازي الف - بي" (Phonetic Alphabet) واري منزل کي قريب پهچي چڪا هئا.

هيرو غلطي:

ٽي هزار سال قبل مسيح ڌاري يا ان کان به ڪجهه اڳ واري زماني ۾ جڏهن سميرن جي ايجاد ڪيل ميخي رسم الخط، پر وارن ملڪن ۾ پکڙي ۽ اتي جي مختلف ٻولين جي تحرير ۾ ڪم اچڻ لڳي، تڏهين مصرين وري لکڻ جو هڪ ٻيو نمونو ايجاد ڪيو. هن کان اڳ مصري ماڻهو به محض تصويرون اڪيريندا هئا؛

(1) Honigmanum: "The World of Man", pp. 712-713.

(2) Ibid. p. 712.

پر هن وقت انهن ان پرائي طريقي ۾ تبديلي آندي . مثال طور هنن ماڻهوءَ جي شڪل هيئن 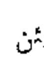 ڏيکاري. ان مان ته رڳو ماڻهو، پر سندس ڪم يعني سندس هلڻ يا وڃڻ به ڏيکاريو ويو. سج جي تصوير مان فقط سج نه، پر ان مان ڏينهن جو مطلب به ڪڍيو ويو. ان قسم جي خط ۾ اهي يا اهڙيون پيون تصويرون يا نشانيون ڪنهن لفظ يا لفظ جي حرفن جي آوازن لاءِ اچارجڻ ۾ نٿي آيون، پر انهن کان فقط ڪنهن خيال يا ارادي جي ترجماني جو ڪم ورتو ٿي ويو (١). ان خط کي "رمزي خط" (Picto-ideographic) چيو ويو آهي .

ڪجهه وقت کانپوءِ تحرير جي ان طريقي ۾ به، تبديلي آئي ۽ هڪ پيو خط وجود ۾ آيو جنهنکي "هيرو غلفي" (Hieroglyphic) يا "مقدس تصويري خط" چئجي ٿو، ڇاڪاڻ ته هي خط محض مندرن جي ڀتين يا گنبذن يا مقبرن تي اڪيرڻ ۾ ايندو هو، ۽ پڻ هن ۾ مذهبي ڳالهيون به لکيون وينديون هيون (٢). ان زماني ۾ تبديلي ٿيءَ آئي ، جو مذڪور شڪلين يا نشانين مان ڪي نشانيون، لفظن جي پدن، يا حرفن جي اچارن لاءِ به، ڪم اچڻ لڳيون. مثلاً "وات" جي لاءِ مقرر نشاني

---

(1) "Encyclopaedia Britannica". Vol. I. Article "Alphabet"

(٢) عام ماڻهو پيو خط ڪم آڻيندا هئا جو پوڙيءَ مان ٺهيل هترادو پني فافيرس (Papyrus) تي لکيو ويندو هو. ان خط کي هيراطي خط ، يا عام ماڻهن جو خط چيو ويو آهي .

"Compton's Pictured Encyclopaedia"; Vol. 15, Article "Writing".

("ر ي"[ri][رِ](٦) "را" "ري" "رو" اچارڻ وارن مڙني لفظن يا حرفن لاءِ اچارجڻ ۾ آئي، ۽ اُنتي هلي اها نشاني فقط [ر] اچار لاءِ مقرر ٿي. پر مٿيون آوازن وارن حرفن يا لفظن لاءِ پيون پيون نشانيون به موجود هيون ۽ هيءُ طريقو نهايت ئي منجهيل رهيو. مصرين ان کي کڏهن به سلجهائڻ يا سولي بنائڻ جي ڪوشش نه ڪئي. ان ڪري محققن مصر جي ان "مقدس تصويري خط" ۾ آيل نشانين کي اڌ پوري يا اڌوري الف - بي (Pseudo-alphabet) قرار ڏنو آهي(١).

ايجاد ڪندڙ ڪير؟

هاڻي سوال هيءُ آهي ته، پوري الف - بي ڪنهن ايجاد ڪئي؟ هن لاءِ مختلف رايا آهن. ڪن محققن اهائي پئي ڪوشش ڪئي آهي، ته هو مصرين کي ايجاد ڪندڙ قرار ڏين ۽ ٻين ماهرن قديم سميرين کي الف - بي جو ابو (Father) ثابت ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي. هي مسئلو ڪافي وقت منجهيل ئي رهيو، تان جو ١٩٠٥ع سينا جبلن جي کاڻين مان هڪ مورتي لڌي ويئي، جنهن تي ٽيهارو کن - ڪجهه گهٽ يا وڌ - حرف اڪريل آهن (ڏسو تختي ٣). اهي حرف گهٽ ۾ گهٽ "الف - بي" جي اوائلي صورت جو ثبوت ڏين ٿا. ان مورت تي هڪ لفظ به موجود آهي. ١٩١٦ع ۾ هڪ انگريز عالم الن - ايڇ - گارڊنر (Alan H. Gardner) انکي پڙهڻ ۽ انجي مطلب ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿيو. سندس چوڻ مطابق، ان جي پڙهڻي "بَعالَت"(Ba'alat) آهي؛ جيڪي سينا جبلن جي کاڻين جي ديويءَ جو نالو آهي(٢).

---

(1) Honigmanum: "The World of Man", p. 724.

(2) "Writing & Literature" (Legacy of Egypt. Oxford University Press). 1957.

(تختي ۳۰)

انهن عالمن جي راءِ مطابق ان وقت انسان محسوس ڪيو ته ماڻهو جيڪي به ڳالهائي ٿو، سو سڀ ڪن ٿورن آوازن تي مشتمل آهي. ان ڪري جيڪڏهن هر آواز لاءِ ڪو اکر يا حرف مقرر ڪيو وڃي، ۽ بعد ۾ انهن سڀني حرفن کي ترتيب وار لفظن جي صورت ۾ لکيو وڃي، ته اهو طريقو نهايت سولو ۽ ڪامياب ثابت ٿيندو (۱). ڇاڪاڻ ته ميخي خط، سڀني شڪن ٿوڙي انساني خيالن جي ڇاڻٽ ۽ اظهار لاءِ اچا ڪارگر نه هو (۲)، تنهن ڪري

(1) "Chamber's Encylopaedia", Vol. I, "Alphabet".

(۲) ڇيو وڃي ٿو ته "ميخي خط" پهرين عيسوي صدي جي شروعات يا ان کان ٿورو وقت اڳ تائين استعمال ۾ رهيو.

سامين ھيءَ نئين ”الف - بي“ ٺاھي، ڇين جو چوڻ آھي تہ انھن ڄبلن جي کاڻين ۾ ڪم ڪندڙ ساميءَ ماڻھو، مصرين جا ملازم ھئا جن حرفن لکڻ جو طريقو مصرين کان سکيو، پوءِ انھن کي پنھنجي نموني ۾ لکڻ لڳا(١). ”الن - ايچ - گارڊنر“ جي دعوىٰ آھي تہ سامين کي ”الف - بي“ جي موجد قرار ڏيڻ لاءِ ھي دليل ڪي ڪافي آھي، تہ دنيا جي ڪيترين ئي مکيہ ٻولين جي”الف - بي“ جي مختلف وارا پڙھي حرف اصل ۾ سامي ٻوليءَ جا ئي لفظ آھن(٢). ازانسواءِ ڇين ڪن عالمن بہ ان خط کي، قديم سامي رسم الخط جو نمونو قرار ڏنو آھي. سندن چوڻ مطابق قديم سامي خط جو مصري ”مقدس تصويري خط“ سان ڪوبہ تعلق نہ ھو(٣). ان کان علاوہ ٻيا بہ ڪي ڪتبا ھٿ آيل آھن، جن تي سامي خط جا نمونا اڪريل آھن. محققن انھن سڀني جي پيٽ ۽ مقابلي مان اھوئي اندازو لڳايو آھي، تہ صحيح نموني ۾ الف - بي کي ٺاھڻ جي ڀرپور ڪوشش سامي ماڻھن ڪئي(٤). اھائي اوائلي ”الف - بي“ ان زماني ۾ عام مقبول ٿي، جنھنکي پوءِ فنيقي جھازرانن ۽ واپارين ملڪان ملڪ پکيڙيو ۽ جنھن تان يورپ ۽ ايشيا جي ڪيترين ئي ٻولين جي الف - بي، تبديلين ۽ سڌارن آڻڻ بعد ٺھي راس ٿي. (ڏسو شجرو)

---

(1) "Compton's Pictured Encylopaedia". Vol I, "Alphabet".

(2) Alan. H. Gardner:"Writing and Literature": Legacy of Egypt. O.U.P. p. 19.

(3) "Encyclopaedia Britannica". Vol. I, "Alphabet".

(4) A.J. Toynbee:" A study of History". Abridged Edition,Oxford University Press. 1960. p. 92.

عربي الف - بي :

الف - بي جو شجرو صاف ڏيکاريندو تہ عربي الف - بي جو تعلق آرامي خط سان آهي . بلڪ هيئن چئجي تہ شروعات ۾ عربي خط آرامي رسم الخط جي ڪنهن نموني (Form) جو نقل هو ؛ يا ان مان نڪتو (١) ، جنهن ۾ پوءِ وقت گذرڻ سان تبديليون ايندڙيون رهيون ۽ آخرڪار ان ۾ ڪجهہ سڌارو آڻي انکي موجوده عربيءَ جي الف - بي جي صورت ڏني وئي. آرامي خط کان اڳ اسين ڏسون ٿا تہ ٻہ هزار قبل مسيح کانپوءِ اهي سامي ماڻهو ئي هئا جن نئين ۽ پوري الف - بي ناهڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي، جا اڳتي هلي وڏيڪ ڪوشش سان نهايت ئي ڪامياب ثابت ٿي. شام ملڪ مان هٿ آيل سامي خط کي، جنهن جو زمانو ٽيرهن سو سال قبل مسيح جيو وڃي ٿو. الف - بي جو بلڪل صحيح ۽ مڪمل نمونو قرار ڏنو ويو آهي (٢) ان مان ثابت ٿو ٿئي تہ ان زماني ۾ سامين هڪ مناسب ۽ مڪمل الف - بي ناهي، جا نہ رڳو شام ۾ عام استعمال ۾ آئي، پر اسيريا کان ڏکڻ عربستان يعني يمن تائين اهائي الف - بي اختيار ڪئي وئي . اهڙيءَ طرح دمشق جي پر ۾ "صافہ" جي جاءِ تان هٿ آيل خط کي خواه حجاز جي اتر طرف ۽ يمن ۾ لڌل خط کي ڏکڻ سامي خط جو نمونو سمجهيو ويو آهي (٣) . اسيريا کان شام تائين ۽ فنيشيا ۾ مختلف هنڌن تان هٿ آيل ڪتبن تي جو خط آهي، سو بہ سامي خط ئي آهي، ۽ ان کي اتر سامي الف - بي جو نمونو چيو ويو آهي .

(1) "Encyclopaedia Britannica". Vol. I. "Alphabet".

(2) "Compton's Pictured Encyclopaedia". Vol. I. "Alphabet".

(3) "Encyclopaedia Britannica". Vol. I. "Alphabet".

معلوم ٿو ٿئي ته آرامي خود ساميءَنسل جا ماڻهو هئا. هو يا ته پنهنجي وڏي ”ارم“ جي نالي پنهنجي آرامي سڏيا ويا، يا وري شام ۾ ”آرام“ نالي هڪ هنڌ تي رهندڙ هئا، ان ڪري ان مقام جي نالي پٺيان آرامي سڏجڻ ۾ آيا (۱). سندن زبان کي به آرامي چيو ويو آهي .حقيقت۾سندن زبان سامي ٻوليءَ جي هڪ شاخ هئي؛ بلڪ آرامي، سامي ٻوليءَ جو هڪ معياري محاورو (Standard Dialect) هو، جنهن اڳتي هلي زور ورتو ۽ سامي زبان جي ڪيترن ٻين محاورن جي خاتمي جو سبب بڻيو (۲). انهن ماڻهن جي خط کي، جنهن ۾ هو پنهنجي ٻوليءَ کي قلمبند ڪري رهيا هئا، آرامي خط سڏيو ويو آهي.

مورخن فنيشن (Phynician) زبان کي عبراني زبان ۽ آرامي سڏيو آهي (۳). اهو به چيو ويو آهي ته سندن زبان، رسمون ۽ رواج ۽ خود سندن خط سڀ سامي هئا. فنيشي، نسل جا سامي ئي هئا، پر ڪين فنيشي سندن رهڻ جي مقام فنيشيا جي نالي پٺيان سڏيو ويو آهي؛ هو ان زماني ۾ واپار ۽ جهاز رانيءَ ۾ دنيا ۾ برک مڃيا ويا هئا. فنيشن جي نو سو قبل مسيح واري زماني جي هٿ آيل خط ۽ سيريا جي آرامين واري اٺ سو قبل مسيح کان اڳ واري لڌل خط ۾ عالمن کي ڪو خاص فرق نظر نٿو اچي (۴). ٻئي طرف عالمن جو اهو به چوڻ آهي، ته سيريا،

---

(۱) سيد سليمان ندوي: ارض‌القران: حصہ اول: ارض القران (بحوالہ برٽانيڪا) حصہ دوم: ص ۱۳۲

(2) "Chamber's Encyclopaedia". Vol. I, "Alphabet".

(۳) سيد سليمان ندوي: ارض القران: حصہ اول‌ص ۱۴۱.

(4) "Encyclopaedia Britannica". Vol. I. "Alphabet".

فلسطين ۽ فنيشيا جي رهاڪن، تحرير جي فن ۾ پنهنجي وڏن طرفان ايجاد ڪيل خط تي پنهنجي الف-بي جو بنياد رکيو (١). ان مان هيءُ اندازو چڱيءَ طرح لڳائي سگهجي ٿو ته "الف-بي" جا ايجاد ڪندڙ سامي ئي هئا. ۽ "آرامي" ۽ "فنيشي" خط ۾ ڪو خاص فرق ڪونهي؛ تاهم محققن اسلامي عربي خط جو تعلق فنيشي خط سان نه ڏيکاريو آهي؛ البت "سبائي خط" جي تعلق کي اڻ سڌيءَ طرح فنيشي خط سان ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي (٢).

بهرحال اسان مٿي ڏنو ته ڏکڻ عربستان يعني يمن ۾ سامي خط گهڻو اڳ پهچي چڪو هو. عالمن ان خط جو نالو "سبا" مقام جي نالي پٺيان "سبائي خط" رکيو آهي، پر يمني پنهنجي ان خط کي "المسند" چوندا هئا (٣). ڪن مورخن جو چوڻ آهي ته يمن جو اهو خط ئي "عربي الف - بي" جو منڍ آهي(٤). پر اها ڳالهه ان ڪري صحيح نه آهي جو يمني خاص ماڻهو، عام ماڻهن کي ان خط جي سکڻ ۽ لکڻ کان سخت روڪ ڪندا هئا. جنهنجو نتيجو هي ٿيو جو اسلام جي اچڻ وقت "مسند خط" لڳ ڀڳ ختم ٿي چڪو هو (٥)، يا مورڳو ڪن ٿورن ماڻهن تائين محدود هو. ٻئي طرف ڪو زمانو اڳ "سامي خط" مختلف هنڌن تي مختلف صورتون اختيار ڪيون ۽ زبان جي محاورن ۽ مقامي آوازن ۾ فرق هجڻ ڪري ان ۾ فرق ايندو ويو ۽ ان مان ٻيا ٻيا خط نڪرندا ويا.

(1) "Chamber's Encyclopaedia", Vol. I, "Alphabet".

(2) "Chamber's Encyclopaedia", Vol. I, "Alphabet".

(3) Ameer Ali: "A short History of Saracens", p. 470.

(٤) مولانا عبدالرزاق: "البرامڪه"؛ نفيس اڪيڊمي ١٩٦١-ص ٢٥٢

(5) Ameer Ali: "A short History of Saracens", p. 470.

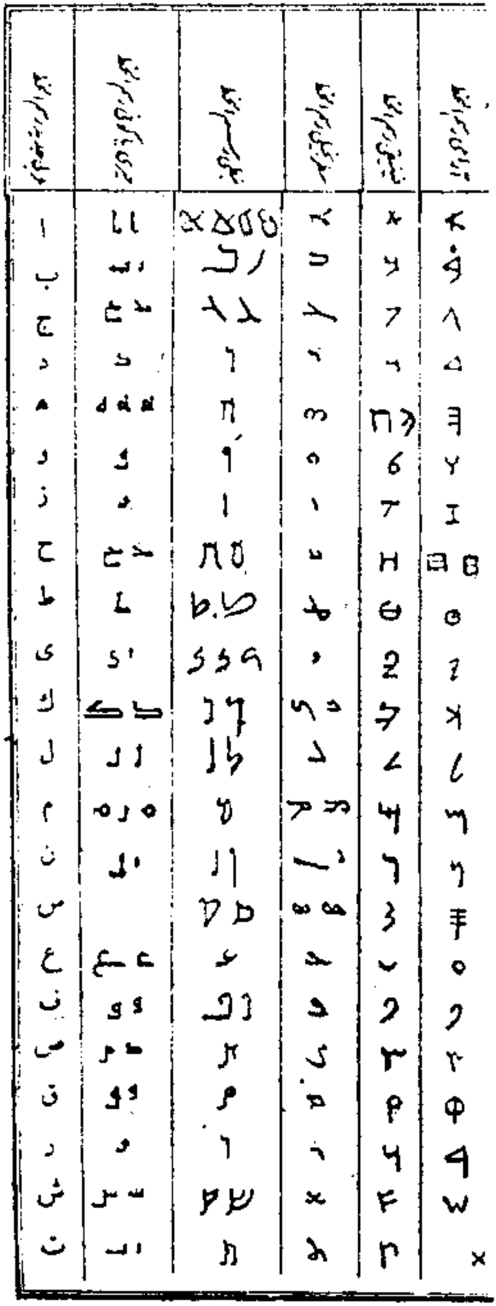
الحروف النسخية
الحروف الكوفية
ا
ب
ج
د
ه
و
ز
ح
ط
ى
ك
ل
م
ن
س
ع
ف
ص
ق
ر
ش
ت

نبطي ماڻهو، جن کي عرب سڏيو ويو آهي ۽ جن جي زبان قديم عربي (Proto- arabic) هئي، سي غالبا ٨٠٠ سال قبل مسيح ڌاري آرامي خط کي پنهنجي نموني ۾ لکڻ لڳا. آخر ان مان هڪ نئون خط پيدا ٿيو جنهنکي ”نبطي خط“ سڏيو ويو آهي. ”عربي الف - بي“ جو تعلق ان خط سان آهي (١). ٻين عالمن جو چوڻ آهي ته حوران ۾ ”آرامي خط“ مان ”نبطي خط“ پيدا ٿيڻ وقت عراق ۾ ”خط سطرنجيلي“ سرياني وجود ۾ آيو، ۽ اهي ٻئي خط عربي الف - بي جو بنياد آهن. پهرين مان خط ”نسخ“ نڪتو ۽ ٻوئين مان خط ڪوفي. حضرت عمر رض جي ڏينهن ۾، جڏهن ڪوفي جو شهر آباد ٿيو تڏهين اتي عمارتن ۽ مسجدن تي تحرير ڪري ان خط ۾ هڪ قسم جي خاص سونهن ۽ ترتيب پيدا ڪئي ويئي؛ ۽ اهو ”ڪوفي خط“ جي نالي سان تڏهن ئي مشهور ٿيو (٢). اڳتي هلي ان ۾ ڪجهه سڌارو آندو ويو ۽ عربي ”الف - بي“ ٺهي تيار ٿي. (ڏسو تختي-٥)

ان تختي مان معلوم ٿو ٿئي ته ان ۾ عربي ”الف - بي“ جا ڪل ٻاويهه حرف لکيل آهن، جي محض ڇهن ابجدي لفظن: ابجد، هوز، حطي، ڪلمن، سعفص ۽ قرشت، ۾ سمائجي وڃن ٿا. جيئن ته لفظن جو هيءُ ابجد طريقو آرامين ۽ نبطين ۾ به رائج هو ان ڪري اهو طريقو عربي الف - بي وارن حرفن جو آرامي ۽ نبطي رسم الخط سان تعلق ڏيکارڻ لاءِ پختو دليل آهي؛ مذڪور ڇهن ابجد لفظن لاءِ عربن وٽ ڪئين روايتون آهن، پر

(1) "Chamber's Encyclopaedia". Vol. I, "Alphabet".

(٢) احمد حسين زيات: ”تاريخ ادب عربي“ (اردو ترجمو) ١٩٦١، ص ١٥١

(3) "Encyclopaedia of Islam," Vol. I, "Abjad".

محقق ۽ خود عرب عالمن انهن کي مڃڻ کان انڪار ڪيو آهي ۽ پڻ هن ڳالهه کان به انڪار ڪيو آهي ته ڪو عربي ۾ اڳ مورڳو ٻاويهه حرف هئا. ان جي ابتڙ انهن ڇهن ابجدي لفظن سان ٻـــه لفظ ثخـــذ، ۽ ضظغ به موجـــود هئا جنهن لحاظ کان عربي "الف-بي" جا ڪل اٺاويهه حرف ٿين ٿا. (ڏسو چارٽ ـــ ١)

ا ب ت ث ج ح خ

د ذ ر ز س ش

ص ض ط ظ ع غ

ف ق ڪ ل م ن

و ه ء ي

(چارٽ ـــ ١)

باب ٻيون

سنڌي ٻولي ۽ قديم رسم الخط

قديم زمانو:

پهرين باب ۾ ذڪر ڪري چڪا آهيون تہ الف-بي جي حرفن جو تعلق ٻوليءَ جي اچارن سان آهي؛ ان ڪري موجوده سنڌي ٻوليءَ جي الف-بي جي ابتدا ۽ ارتقا کي جاچڻ سان گڏ، ان ٻولي جي ابتدا ۽ ارتقا ۽ پڻ ان جي اچارن جي اصليت ۽ تاريخ کي بہ ڏسڻو پوندو. قديم زماني ۾ سنڌ جي رهاڪن جي ٻولي ڪهڙي هئي تنهن بابت جيتوڻيڪ اڃ تائين ڪو قطعي فيصلو ڪري نہ سگهيو آهي، تہ بہ تاريخ جي مطالعي جي آڌار تي ڪنهن نہ ڪنهن نتيجي تي ضرور پهچي سگهجي ٿو. ڪنهن زبان يا ٻولي جو مطالعو، يقيناً ان قوم جو ئي مطالعو آهي. اسانکي ڏسڻو آهي تہ قديم سنڌ جا رهاڪو ڪير هئا ۽ سندن ٻولي ڪهڙي هئي؟ اڄ کان اڳ، سنڌ جي انهن قديم رهاڪن بابت ڪيترا خيال ظاهر ڪيا ويا آهن. ڪن جي چوڻ مطابق "ڪول"، ڪن جي چوڻ مطابق "دراوڙ" ۽ ڪن جي خيال موجب اهي ٻئي قومون سنڌ ۾ رهنديون هيون؛ ۽ اهي ماڻهو يا تہ آسٽريليا کان آيا يا هندستان ۾ ئي رهندا هئا. ڪن جي چوڻ مطابق "مهذب دراوڙ" يونوچ سمنڊ کان آيا. پر دراوڙن کي ان نالي سان ڇو ٿو سڏيو وڃي، تنهن بابت اختلاف آهن. ڪي مورخ لکن ٿا تہ اهو نالو

سنڌ ”نسلي نالو“ آهي (١)، پيا انکي هٽ نوڪيو نالو ڇون ٿا (٢). بهرحال اهي ماڻهو نسل ۽ ذات جا ڪير ٻه سڏيا وڃن پر اڄ ڪيترا ئي مورخ ان ڳالهه تي متفق آهن ته قديم زماني ۾ سنڌو ماٿر ۾ ديرو ڄمائيندڙ ۽ ان کي آباد ڪندڙ، ايراني نار جي ڇيڙي تي رهندڙ قوم سمير جا ماڻهو هئا ۽ موئن جي دڙي جي تهذيب سميري تهذيب جو هڪ حصو هئي (٣). موئن جي دڙي مان خواه عراق ۽ ڪن ٻين جاين تان لڌل مهرون، تحريرون ۽ تصويرون هڪ ٻئي سان بلڪل مشابهت رکن ٿيون. ان ڪان وڌيڪ ڳالهه جا مورخن جي گمان کي ميٽي، يقين ۾ تبديل ڪري ٿي ته سنڌ جا قديم رهاڪو سميري هئا، سا هيءَ آهي ته موئن جي دڙي مان ڪي اهڙيون شيون لڌيون آهن جن تي ميخي خط موجود آهي (٤). اهي قديم سنڌي تحرير جي فن کان بخوبي واقف هئا ۽ سنڌ خط جو نمونو ميخي خط جهڙو ئي هئو (٥)، جنهن ۾ پوءِ تبديلي آئي ٿي ڏسجي. انهن ڳالهين مان هيءُ اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته قديم سنڌين ۽ سميرين جي ٻولي هڪ جهڙي هئي، جو هو هڪ ٻئي جون تحريرون پڙهي سگهيا ٿي، ۽ هڪ ٻئي جي ٻولي

(1) R. C. Majumdar & others: "An advanced History of India". MacMillan & Co., 1960. p. 13.

(2) "Highly civilized race... in India has been quite unreasonably despised under the name Dravidians". Rev. H. Heras: S. J. Journal of Indian History, Vol. XVI, Part I. April 1937.

(3) Arnold J. Toynbee: "A study of History". (Abridged by D.C. Somernell) O.U.P 1960. pp. 28. 78.

(4) R.C. Majumdar & others: "An Advanced History of India". MacMillan & Co., 1960. p. 21.

(5) E.M. Burns & P.L. Ralph: "World Civilization". (An Abridged Edition). O.U.P. (Pak. Br). 1961. p. 77.

سمجهي سگهيا ٿي. موجوده وقت ۾ ڪن عالمن، موئن جي دڙي مان لڌل ڪن تحريرن کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ ان مان هن نتيجي تي پهتا آهن ته، قديم سنڌين جي زبان سامي ٻولي جي ڪا شاخ هئي (١). بهرحال جيسين اهو قديم خط باقاعدي نه پڙهيو ويو آهي، ۽ انجي لفظن خواه حرفن جو ڪو تلفظي تعين نه ڪيو ويو آهي، تيستائين اسان وٽ ٻالهه اٽي ئي چٽائي پوندي (٢).

١٥٠٠ سال قبل مسيح ڌاري يا ان کان ٿورو اڳ، هندستان ۾ آرين جي آمد ٿي ۽ هنن پنهنجي پهرين بيٺڪ پنجاب جي پرڳڻي ۾ ڪئي. جيڪو وچ ٿو ته سنڌن ڏيهه ڏيهان ١٢٠٠ سال قبل مسيح تائين جاري رهي(٣). ان لاءِ پتي ڪاد ڪاهان سبب اهي آڳ آيل خواه پوءِ آيل آريا ڏکيا سگهيا، گنگا جمنا دوآبي تائين پهتا، جتي هنن هميشه لاءِ پنهنجون بيٺڪون بنايون. هنن آرين کي هڪ زبان هئي جا "ويدڪ" هئي، جيڪا پوءِ آخر ۾ مٽجي سنجي "سنسڪرت" سڏجڻ ۾ آئي. هتي هڪ ڳالهه ڏيان ۾ رکڻ گهرجي ته، آريا جنهن وقت پنجاب جي سنڌ واديءَ ۾ پهتا تنهن وقت هنن هر لحاظ کان هتي جي ساڌن کي پاڻ کان وڌيڪ مهذب ڏٺو (٤)، مگر تنهن "اڻ آريا" يعني

(١) ندوي صاحب جو مضمون "سنڌي ٻولي پر حروف"، ماهنو. مارچ ١٩٦١
(٢) تازو فنلئنڊ جي ٽن لساني ماهرن دعوي ڪئي آهي ته، هو ان جي پڙهڻ ۾ ڪامياب ٿيا آهن. نتيجن جو انتظار آهي.
(3) "Sources of Indian Tradition". Edited by W. N. Theodore de Bary (Columbia University Press, 1958), pp. 1,4,7 & 8.
(4) F.W. Thomas: "Language & Literature", Legacy of India, O.U.P., 1951.

اڻ سڌريل سڏيو. آريا خود رولو يا خانہ بدوش هئا، ۽ هتي جا ماڻهو نهايت ئي سڌريل هئا ۽ شهري زندگي گذاري رهيا هئا(١)؛ ان حالت ۾ آريا ڀلي فاتح ئي ڇو نہ ٿـي رهيا هجن، پر هتي پهچڻ کان پوءِ سنڌن زندگيءَ ۾ هڪ زبردست انقلاب آيو، سنڌن ٻولي مڪاني ٻولين جي اثر کان بچي نہ سگهي ۽ ان ۾ ڪئين لفظ مڪاني ٻولين جا داخل ٿـي ويا. عالمن جـو رايو آهي تہ سنسڪرت خود انهن مڪاني ٻولين جي ترڪيب جـي اثر ميان وجود ۾ آئي (٢). هن ڳالهہ تي ڌيان ڏيڻ جي سخت ضرورت آهي تہ، اها زبان جنهن کي "سنسڪرت" سڏيـو وڃي ٿو، سا هندستان جي ڪنهن بہ خطي جي ڪڏهن بہ چالو ٻولي ٿي نہ رهي آهي (٣). جو جو اها برهمڻ ۽ پنڊتن لاءِ پوتر زبان هئي جا محض پاٺ پوڄا تائين محدود هئي، ان ڪري ڪن پڻ ٻولين سان گڏ، "سنڌي" ٻوليءَ کي، سنسڪرت مان نڪتل قرار ڏيڻ هڪ وڏي غلطي آهي(٤). آرين کي تقريباً هڪ هزار سال قبل مسيح تائين تحرير جي فن جي ڪا خبر نہ هئي (٥). بعد ۾ هو لکڻ جو طريقو سامي واپارين کان سکيا(٦).

---

(1) R. C. Majumdar & others: "An Advanced History of India." p. 22. E.M. Burns & P.L.Ralph: "World Civilization". p. 77.

(٢) ڊاڪٽر ديبو، بحوالہ "اردو زبان کا ارتقا"، ص ٤

(3) K.D.B. Codrington: "Legacy of India". p. 94.

(4) F.W. Thomas: "Language & Early Literature of Legacy of India", O.U.P., 1951.

پڻ ڏسو ڊاڪٽر نبي بخش خان جو مضمون: "سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ" رسالو مهراڻ، ١٩٥٥ع

(5) E.M. Burns & P.L. Ralph: "World Civilization". p. 78.

ڊاڪٽر اي. ايڇ. داني جي تحقيق موجب چار سو سال قبل مسيح تائين برهمڻ ويد لکيت جو ڪوبہ هنر ڪو نہ هو.

(6) "Encyclopaedia Britannica". Vol. I. "Alphabet".

ڊاڪٽر داني جي تحقيق موجب آرامي (Armic) خط مان برهمي خط پيدا ٿيو ۽ اڀريو.

ان قديم زماني جي تحريري ثابتين نه ملڻ ڪري اسين ان وقت واري سنڌ جي ٻوليءَ بابت ته ڪجهه به نه ٿا چئي سگهون. مگر ان زماني ۾ ڪا ٻولي ضرور هئي، ۽ اها گهڻو اڳ باقاعدي لکجڻ ۾ به پئي آئي. موهن جي دڙي مان هٿ آيل سينئي نشانين (Signs) مان ڪل اٺهٺ نشانيون ڌار ڪري، انهن کي تحرير يا الف - بي جون بنيادي نشانيون (Basic Signs) يا حرف چئي وڃو آهي. (ڏسو تختي-٦).

BASIC SIGNS

सिन्धुलिपि के मौलिक अक्षर

(تختي-٦)

ليڪن اهو وري به نه ٿو چئي سگهجي، ته آيا اهي نشانيون ٻوليءَ جي اچارن لاءِ حرف مقرر ڪري پئي ڪم آنديون ويون يا مورڳو مثالي هيون. پر جي فرض ڪجي ته اهي نشانيون قديم سنڌين جي ”الف - بي“ جا حرف آهن، ته به انهن حرفن جي ذريعي ان زماني واري ٻولي، يا ان جي اچارن بابت، ڪجهه چوڻ درست نه ٿيندو.

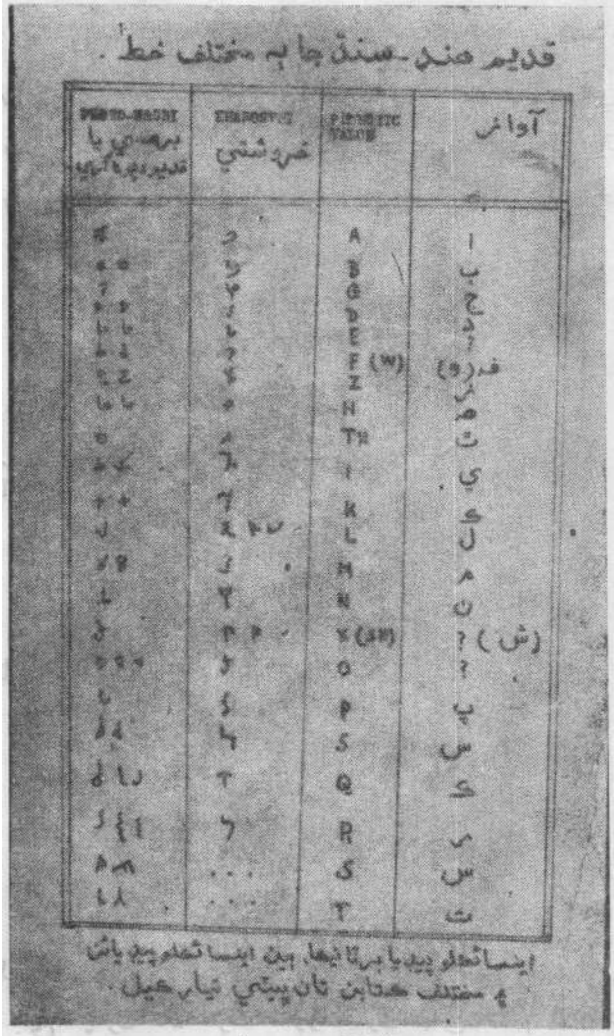
قديم هند ـ سنڌ جا ٻه مختلف خط
آواز
خروشٽي
A B G D E F (W) Z H TH I K L M N X (SH) O P S Q R S T

(تختي — ٧)

اسانکي خبر نہ آهي تہ سامي - سبائي خط هند ۾ ڪڏهن رائج ٿيو، پر جيئن تہ اسانکي معلوم آهي تہ هڪ هزار سال قبل مسيح تائين آرين کي لکڻ جي ڪاٻہ خبر نہ هئي، تڏهن خاطري سان چئي سگهجي ٿو تہ هو لکڻ جو طريقو هڪ هزار قبل مسيح کان ڪافي پوءِ سکيا ۽ هنن سامي- سبائي خط، سبائي واپارين کان معلوم ڪيو، جنهن کي پوءِ پنهنجي ٻوليءَ لاءِ اختيار ڪري مٿس براهمي يا برهمي لپي نالو رکيو. ان ئي خط کي پوءِ ديوناگري بہ سڏيو (١). (ڏسو تختي ٢٠١. مسٽر ڀيرومل "ديوناگري" اکرن جي تشريح ڪندي لکي ٿو تہ: "ديوناگري اکرن مان مراد ديوتائن جا اکر آهي(٢). ڪن ليکڪن ان برهمي خط کي موئن جي دڙي واري خط مان نڪتل ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي(٣). مگر محققن جي راءِ موجب اهو خيال غلط آهي ڇو تہ ديوناگريءَ جي وڌيڪ مشابهت سامي- سبائي خط سان آهي. قديم زماني ۾ هند - سنڌ ۾ "خروشٽي خط" رائج هو.

اسان مٿي موئن جي دڙي واري خط بابت مختصر طرح ذڪر ڪري آيا آهيون. ليڪن اهو خط موئن جي دڙي واري قديم شهر جي تباهيءَ سان گڏ ختم ٿي ويو، يا پوءِ بہ رائج هو،

(1) "Encyclopaedia Britannica". Vol. I. "Alphabet".

ڊاڪٽر داني جي تحقيق موجب بنيادي برهمي خط جڏهن ڪافي بدلجي چڪو هو تڏهن اٽڪل ٨٠٠ عيسوي ڌاري ديوناگري سڏيو ويو. پڻ سنڌس تحقيق موجب مالوا جا برهمڻ جيڪي پاڻ کي ناگر (شهري) برهمڻ سڏيندا هئا تن ان کي تڪميل تي آڻي ديوناگري سڏيو. ص.

(٢) الف-بي ڪيئن ٺهي، ص ١٠

(3) K. N. Sastri: "New Light on Indus Civilization". Vol. I; Atmaram Sons. Delhi. p. 95.

(4) "Encyclopaedia Britannica". Vol. I, "Alphabet".

ان بابت ڪجهہ چوڻ لاءِ اسان وٽ ڪابہ ثابتي نہ آهي. محض گماني طرح چئي سگهجي ٿو تہ اهو خط ملڪ جي قديم رهاڪن ۾ پوءِ رائج رهيو هجي ۽ شايد ان بعد سامي - سبائي خط جي پهچڻ ۽ عام استعمال ۾ اچڻ جي ڪري خودبخود ختم ٿي ويو هجي. سامي - سبائي خط جنهن تي پوءِ برهمڻن "براهمي لپي" نالو رکيو، تنهن جا پاويهہ حرف هٿ اچي سگهيا آهن. ڪن عالمن جو اهوئي رايو آهي، تہ "قديم براهمي لپيءَ" ۾ اصل فقط پاويهہ حرف صحيح هئا، ۽ ماترائون هيون ئي ڪين (١). اڻين تہ ٿو ٿي سگهي تہ قديم زماني ۾ جيڪي بہ زبانون، ان خط ۾ تحرير ڪيون پئي ويون، تن سڀني ۾ هرو پرو بہ پاويهہ حرف هئا، ۽ پيا هئا ئي ڪين. جڏهن تہ سنڌ جي قديم ٻوليءَ جي ڪابہ تحرير موجود نہ آهي، تڏهن ان لاءِ ڪجهہ چئي نہ ٿو سگهجي. مگر گمان غالب آهي تہ سنڌ جي ٻوليءَ ۾ ڪن اچارن جي ڦير گهير يا واڌاري ڪري ان خط ۾ پيا بہ ڪي حرف وڌايا ويا هجن، يا خط جي نموني (Form) ۾ ڪابہ تبديلي آندي وئي هجي. اسانجي خيال موجب پراڪرتي دور ۾ اهو خط هند جي مختلف پاڱن ۾ ٿوري ڦيرگهير سان، لکيت ۾ ڪم آندو پئي ويو. خود سنڌ ۾ بہ اهو خط رائج هو ۽ آهستي آهستي ان جي صورت بدلجي واڻڪي "اٺوڙي" واري ٿي. سنسڪرت جو گرامر نويس پاڻني (٢).

---

(١) مسٽر ڀيرومل: "قديم سنڌ"، ص ٤٩٥.

(٢) پاڻني بابت عام اڻين چيو وڃي ٿو تہ هو ڇهہ سو سال قبل مسيح ڌاري ٿي گذريو آهي، پر جنهن صورت ۾ يوناني خط جو ذڪر ڪيو اٿس تنهن صورت ۾ هو سڪندر اعظم کان اڳ جو ٿي ٿو سگهي، جو ٣٠٠ سال قبل مسيح ڌاري هت آيو هو.

هند ۾ هڪ ٻئي خط "يواني" يا "يوناني" جو به ذڪر ڪري ٿو (١). اهو خط شايد سنڌ ۾ رائج نه هو. البته هن ئي زماني ۾ "خروشتي خط" اتر اولهه هند ۾ رائج ٿيو، جنهن جو زمانو لڳ ڀڳ ٽين صدي عيسوي تائين ڇيو وڃي ٿو (٢)؛ ساڳيو خروشتي خط سنڌ ۾ به رائج هو ۽ ڪجهه وقت اڳ ان خط جون ثابتيون، ڪشن گهراڻي جي بادشاهن جي اڏيل ٺلن ۽ قلعن تي موجود هيون (٣).

(1) "India in European Literature & Thought", (Legacy of India), O.U.P. 1951.

(2) "Encyclopaedia Britannica", Vol. I, "Alphabet".

(٣) ڀيرومل: "سنڌي ٻولي جي تاريخ"، ص ٢٣

باب ٽيون

موجوده سنڌي الف - بي جي ابتدا ۽ ارتقا

عربن وارو دور:

عربن وارو دور موجوده سنڌي ٻوليءَ جي سِٽا ۽ تشڪيل جو بنيادي دور آهي. سنڌ ۾ عربن جي اچڻ ۽ سنڌ ۾ حڪومت قائم ٿيڻ ڪري، نه رڳو سنڌي ٻوليءَ تي زبردست اثر پيو پر ان ئي دور ۾ "عربي الف - بي" به رائج ٿي ۽ ٿوري ئي وقت ۾ ان ۾ سنڌي ٻولي به لکجڻ ۾ آئي. اهائي عربي الف - بي آهي جنهن آهستي آهستي ارتقائي مرحلا طي ڪري، موجوده سنڌي الف-بي واري صورت اختياري ڪئي آهي.

جيئن ئي فاتح سنڌ، محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪئي (٩٣هه - ٧١١ع)، تيئن ئي ملڪ ۾ نه رڳو هڪ سياسي پر ان سان گڏ معاشي، معاشرتي، مذهبي ۽ خود هڪ زبردست لساني انقلاب به آيو. عرب نه فقط فاتح هئا پر ساڳئي وقت مبلغ ۽ مصلح به هئا. سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ هنن ملڪ جي بچاءَ ۽ ماڻهن جي مفاد ۽ ڀلي خاطر ملڪ ۾ عــدل ۽ انصاف قائم ڪيو، ۽ امن امان بحال رکيو. ملڪ جي اقتصادي حالت کي بهتر بنائڻ ۽ ماڻهن کي خوشحال ڪرڻ لاءِ هنن سنڌن کنڊ ۽ سفر جا ذريعا زور ڪشادا ڪيا، واپار کي وڌايو، هٿتايو ۽ زور وٺايو؛ زراعت ۽ ڌنڌن کي ترقي ڏياري. ملڪ ۾ هــڪ منظم حڪومت، انتظام، شادابي، واپار ۽ ڌنڌن جي واڌاري ڪري ملڪ جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ

ڪنڊ ڏانهن نه رکيو ماڻهن جي اچ وڃ عام ٿي، پر سنڌن وچ ۾ گهاٽي لهه وچڙ ۽ لڳ لاڳاپا به وڌيا. ان کان وڌ، ڪن مذهب اسلام جي اختيار ڪرڻ ڪري انهن ۾ اتحاد پيدا ٿيو ۽ سنجهن اخوت ۽ مروت پيدا ٿي. ماڻهن ۾ ان لهه وچڙ ۽ ميل ميلاپ جي ڪري ٻولي کي جو فائدو رسيو سو هي هو ته، ان ۾ عربيءَ جا نوان آواز مثلاً خ، غ، ز، وغيره پيدا ٿيا. ان جا مختلف محاورا متيا، ۽ ان ۾ جامعيت ۽ مرڪزيت پيدا ٿي؛ جنهن ڪري ان جو بنياد مضبوط ٿيو (١).

عربن سنڌ کي پنهنجو وطن بنايو، ۽ هتي رهي هو زراعت خواه ٻين ڌنڌن کي لڳا. اهڙيءَ طرح هو سنڌ ۾ رهي، سنڌي ٿي ڪم ڪرڻ لڳا. انهن حالتن ۾ اهو اوس هو ته سنڌين ۽ عربن جا پاڻ ۾ نه فقط معاشي پر معاشرتي تعلقات به وڌن. تاريخ ان حقيقت جي شاهد آهي ته عربن سنڌين مان ۽ سنڌين عربن مان شاديون ڪيون. مطلب ته عرب ۽ سنڌي پاڻ ۾ سڱين ٻڌجي ويا. هڪ ته مذهب اسلام جي اختيار ڪرڻ ڪري ۽ ٻيو ته عربن سان هنن نون لاڳاپن ۽ ڳانڍاپن ڪري، اهو به لازم هو ته سنڌين جي ذهن ۾ هڪ وڏو ڦير اچي. اسلامي دين جي ڪري سنڌين مان بدرسمن جي پاڙ پٽجي وئي ۽ نيون رسمون ۽ نوان

(1) "Among the chief factors that tend to destroy dialects and unify language are education, military service, trade, a common religious back-ground, common political institution, a national consciousness and a good system of communications and transportation..." (Mario Pei: "The Story of Language", ch: V, p.48).

پڻ ڏسو ڊاڪٽر نبي بخش خان جو مضمون: "سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ": رسالو مهراڻ ١٩٥٩ع، نمبر ١.

رواج پيدا ٿيا، جن انهن جي جاءِ والاري. انهن حالتن ۾ ڏسجي ٿو ته سنڌي رسم رواج، هلت چلت ۽ اخلاقي لحاظ کان عربن جهڙا بنجي ويا (١). مذهب اسلام جي ڪري جڏهن سنڌين جا پراڻا عقيدا ۽ اعتقاد ٽٽا تڏهن انهن جي جاءِ تي سنڌن ذهنن ۾ نوان نوان ويچار ۽ نوان تصور ۽ تخيل، احساس ۽ امنگون پيدا ٿيون. مطلب ته دين اسلام سنڌن ذهني لاڙن ۽ خود ڪيفيتن کي به بنهه بدلائي ڇڏيو؛ جنهن ڪري مسلمان سنڌين جي رهڻي ڪرڻيءَ ۾ هڪ زبردست ڦيرو آيو.

ٻولي، انسان جي خيالن، احساسن ۽ ارادن جي اظهار جو ذريعو آهي. جڏهن انسان جي انهن سڀني ڳالهين ۽ پڻ سندس عملن ۾ تغير ۽ تبديلي اچي ٿي، تڏهن لازم آهي ته سندس ٻولي جي نفس ۽ نفسيات ۾ ڦيرو اچي (٢). انهن ڳالهين جي ڪري سنڌي ٻولي جي نفسيات بدلي، ۽ ساڳئي وقت نون نون اوزارن، ڌنڌن، هنرن ۽ ڪمن جا ڪئين عربي نالا ۽ ڪئين ٻيا عربي لفظ به سنڌي ٻولي ۾ داخل ٿيا؛ جنهن ڪري ان جي "لغاتجي تمدني سرمايي" ۾ به وڏو واڌارو ٿيو. "انهن مڙني ڳالهين وري ان جي صرف ۽ نحو تي دائمي اثر وڌو؛ جنهن ڪري هڪ جامع ۽ ادبي ٻولي ٺهي راس ٿي" (٣).

سنڌي ٻوليءَ جي لساني حقيقت ۽ حيثيت کي ڇڏي، محض ان جي صوتي ڪيفيت کي جاچڻ لاءِ جيڪڏهن اسين عربن واري دور تي نظر وجهون ٿا ته، خوش قسمتيءَ اسان کي ان دور جي

---

(1) "Legacy of India", p. 288.

(2) "Mario Pei. "The Story of Language", pp. 20, 1477.

(٣) "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" ص...

يادگار پارسي زبان ۾ هڪ مکيه ۽ مستندتصنيف فتح نامون عرف چچ نامو نظر اچي ٿو (١). چچ نامي ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ يا نالا ملن ٿا، جن مان ڪي ته اج به بلڪل پنهنجي ساڳي صورت ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ مروج آهن. مثلاً،

ٻڌ رکو (بده رکهو)، ڀاتيه (بهاتيه)، ڀٽي (بهٽي)، ڀنڊ (بهند)، ٿاڻو (تانه)، ٻيٽ(بيت)، ٽڪر (تکر)،ڪاڪا راج (کاکاراج)، ڏنڊ (دنده)،ڏاهر (داهر)،ڍول (دهول)، راوڙ (راؤر)، تلواڙو (تلوارو)، لاکا (لاکا)، گوپي، گيان، ميگهڏنيه(سقدنيه): جهم جوهم، چگي (چگي (جميلہ)، جوڻو (جونہ)، مهراڻ (مهران) (٢).

انهن لفظن يا نالن جي مطالعي مان، هي اندازو بلڪل چڱي طرح لڳائي سگهجي ٿو ته هاڻوڪي ٻوليءَ ۾ ڪم ايندڙ نج سنڌي آواز عربن واري دور جي سنڌي ٻولي ۾ به مروج هئا. ليڪن انهن نج سنڌي حرفن جي اچارن مان، ڪي اهڙا خاص آواز به آهن، جيڪي سرائڪي ۽ سنڌي کانسواءِ شايد ٻي ڪنهن ٻولي ۾ ملي سگهن. مثال طور ٻ،ڄ،ڏ ۽ ڳ جا اهڙا اچار آهن (٣)، جن لاءِ يقيني طرح نٿو چئي سگهجي ته اهي سنڌيءَ ۾ ڪڏهن پيدا ٿيا.

---

(١) فتح نامو اصل عربيءَ ٻولي ۾ لکيو ويو هو، جنهن کي پوءِ علي ڪوفي ناليهڪ عالمسنه٣١٦هه بعد فارسيءَ ترجمو ڪيو،جيڪوئيمحفوظ رهيو. ١٩٥٣ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان مخدوم اميراحمد صاحب جو ڪيل سنڌي ترجمو ڇپجي پڌرو ٿيو.

(٢) هي لفظ ۽ نالا محض سنڌي اچارن کي مدنظر رکي، چونڊي هتي پيش ڪيا ويا آهن.

(٣) هي سنڌي اچار نج سنڌي آهن. جي آرين جي آمد کان به اڳ موجود هئا.

(بقيه حاشيه ڏسو صفحو ٣٢)

ڇچ نامي ۾ آيل مٿي مثال طور ڏنل لفظن مان ايترو پتو ضرور پوي ٿو ته ٣١٦هه ڌاري نئين سنڌي اچارن لاءِ عربيءَ ۽ فارسيءَ حرفن ۾ ڦيرڦار جي ترڪيب ان ئي دور ۾ شروع ٿي چڪي هئي. مثال لاءِ هيٺيون نقشو ملاحظو فرمايو.

نئين سنڌي آواز ڏيکاريندڙ حرفن جي هاڻوڪي مقرر ڪيل صورت	ڇچ نامي ۾ مقرر ڪيل صورت
ٻ	ب
ڀ	ٻه
ٿ	ت
ٽ	ت
ٺ	ت
ڦ	؟
ڄ	ج
جهه	جهه
ڃ	؟
ڇ	؟

(هلندڙ حاشيو صفحو ٣١ جو)

هر ٻولي جي بنيادي طرح ڪي پنهنجا آواز هوندا آهن جن ۾ ٻيءَ ٻيا آواز ٻين اثر انداز ٻولين مان ايندا آهن. اهي آواز نه سنسڪرت ۾ آهن نه وري يوناني، ايراني، عربي ۽ انگريزي ٻولين ۾ آهن: تنهن ڪري اصلوڪا سنڌي آهن.

نوٽ: سنڌيءَ جي اچارن چهڙڪ **ٻ، ڄ ۽ ڳ** لاءِ ڇچ نامي ۾ فارسي حرف **چ، پ ۽ ک** (ڳ) تحرير ڪيا ويا آهن. ان مان ثابت آهي ته فارسي جا اهي ٽئي حرف، سنڌيءَ جي ساڳين اچارن لاءِ انهي دور ۾ مقرر ڪيا ويا، ۽ بعد ۾ ساڳيا ئي حرف قائم رکيا ويا. جي اڄ تائين ان صورت ۾ مقرر آهن.

ڌ	دھ
ڏ	د
ڊ	د
ڍ	دھ
ڙ	ر
ڪ	ک
ڳ	؟
گھ	ق ؟ (عربي)
ڱ	ک (گـ)
ڻ	ن

مٿئين چارٽ کي ڏسڻ کانپوءِ هيءَ ڳالهه البت ڌيان ۾ رکڻي پوندي ته ان وقت جي انهن عربي ۽ فارسيءَ جي مصنفين سنڌي لفظن کي لکڻ وقت، سنڌي الف - بي ٺاهڻ جو ڪو قصد ڪري، نه سنڌي اچارن لاءِ مٿيان حرف مقرر نه ڪيا، پر محض پنهنجي مقصد کي ظاهر ڪرڻ خاطر، انهن اهي حرف مقرر ڪيا ۽ لکيا. تاهم ڏسو ته اڳتي هلي پڻ فارسي دانن به اهائي وات ورتي، ۽ نه سنڌي اچارن کي انهن ئي حرفن ۾ تحرير ڪيو. آخر تائين به انهن حرفن جي بنيادي صورت ته قائم رهي، البت منجهن ٿورو مدارو آئي، انهن کي موجوده الف - بي، واري شڪل ۾ آندو ويو.

چچ نامي ۾ پيش ڪيل سنڌي لفظن لاءِ اسان ڏٺو ته سنڌي ٻوليءَ جا لفظ ۽ حرف، فارسي صورتخطيءَ ۾ ڪيئن لکيا ويا. ليڪن اها ڳالهه اسان رهائي ڇڏي، ته "موجوده سنڌي الف - بي" جي ابتدا ڪهڙي "الف - بي" مان ٿي، ۽ اها "الف - بي"ڪڏهن

۽ ڪيئن سنڌ ۾ پهتي ۽ انجي عام رواج ۾ اچڻ جا ڪهڙا سبب هئا. پڻ ان ”الف - بي“ ۾ سنڌي ٻوليءَ ڪي ڪيئن قلمبند ڪيو پئي ويو. بهرحال معلوم هئڻ گهرجي ته، ”موجوده سنڌي الف - بي“ جي ابتدا عربن جي اچڻ کان پوءِ، سنڌن ئي دور ۾، عربي ”الف - بي“ جي ٢٩ حرفن (چارٽ ١) جي رواج ۾ اچڻ سان ٿي.

ا ب ت ث ج ح خ

د ذ ر ز س ش

ص ض ط ظ ع غ

ف ق ڪ ل م ن

و ھ ء ي

(چارٽ - ١)

عرب مسلمان هئا ۽ مذهب اسلام جو جهنڊو کڻي اٿيا ۽ وڌيا هئا. اسلام جي تبليغ ۽ تعليم کي هنن اولين فرض سمجهيو ٿي؛ ان ڪري جتي جتي هو پهتا ٿي اتي يڪدم هنن منبر، محراب ۽ منارا اڏيا ٿي، ۽ مسجدون ۽ مدرسا قائم ڪيا ٿي. ديبل فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم جيڪو پهريون پهريون ڪم ڪيو

سو هو ديبل ۾ هڪ زبردست جامع مسجد جو بنياد رکڻ، ۽ ان جي اڏاوت ڪرائڻ(۱). نون مسلمانن کي اول اسلام جا مکيه رڪن ۽ اصول سمجهايا ۽ سيکاريا ويا ٿي، ۽ کين نماز جي ترغيب ڏني ٿي وئي. تنهنڪري هر ننڍي خواه وڏي لاءِ، قرآن پاڪ جي تعليم، ان ڪري لازم قرار ڏني وئي ته جيئن اسلام جو اولين فرض "نماز" ادا ٿي سگهي(۲). مسجدن خواه مدرسن ۾ ديني تعليم جي ابتدا، "عربي الف - بي" جي حرفن پڙهائڻ سان ٿي، جو طريقو اڄ به هليو اچي. اهڙيءَ طرح عربن جي اچڻ کان پوءِ نه رڳو عربيءَ جا خاص اچار جهڙوڪ: "ث، ح خ، ص ض، ط ظ، ع غ، ف ۽ ق،" سنڌي مسلمانن کي سيکاريا ويا، پر عربي "الف - بي" جا ۲۹ حرفن تي مشتمل آهي، سا به عام رواج ۾ آئي. ۽ ساڳي عربي الف - بي ان ئي دور ۾، سنڌي ٻوليءَ جي تحرير ۾ به ڪم اچڻ لڳي.

هن دور جي علمي ۽ ادبي ترقيءَ جي بحث ۽ تفصيل کي ڇڏي رڳو هيتري ٻڌائڻ تي اڪتفا ٿا ڪريون، ته سنڌ ۾ اسلام جي فتح بعد، نئون علمي دور شروع ٿيو ۽ زماني ۾ ان سنڌ جي علمي درسگاهن، عربي خواه سنڌيءَ جا زبردست ڄاڻو پيدا ڪيا. هڪ طرف سنڌين عربيءَ زبان ۾ پنهنجي علميت ۽ قابليت جا جوهر ڏيکاريا ته ٻئي طرف خود عربن سنڌيءَ ۾ مهارت حاصل ڪئي. بدقسمتيءَ سان ان دور جي سنڌي علم ادب جي ڪا به پونجي اسان تائين نه پهتي آهي ۽ نه ئي وري ڪا تحريري ثابتي ئي هٿ اچي سگهي آهي. تڏهن به شڪر آهي جو هڪ سنڌي شاعر

---

(۱) بلاذري: فتوح البلدان، (بحواله: "هندستان عربون کی نظر مين"، ص۸۹-۹۰)

(۲) مولائي شيدائي: "جنت السنده"، سنه ...، ص ۱۲۸

جو فقط هڪ شعر، پنهنجي بدليل صورت ۾، اسانکي عرب مورخن کان مليو آهي، جنهنکي مدِنظر رکي، سنڌي ٻوليءَ ۽ انجي ان وقت واري عربي خط بابت ڪجهه ڳالهائي سگهجي ٿو. سنڌي شاعر جو شعر هيءُ آهي:-

” اره بره کنکره ، کرا کرى منده.“

ان لاءِ چيو وڃي ٿو، ته هن اهو شعر خليفي هارون الرشيد جي وزير فضل بن يحيٰ برمڪيءَ جي اڳيان چيو. جئي نقشو سگهجي ته انهي شعر پنهنجي ان حالت تائين پهچڻ ۾ ڪيترئي صورتون بدلايون آهن (١)، تاهم اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته اهو شعر هڪ سنڌي شاعر جو ڏي چيل آهي. موجوده سنڌي ٻوليءَ جي لحاظ کان اهو شعر اڄ سمجهه ۾ اچڻ کان ٻاهر آهي. عرب سنڌي ٻوليءَ جي نج آوازن يا اچارن کي به عربي حرفن ۾ لکندا هئا، ان ڪري اڄ ايڏي زماني گذرڻ بعد، ۽ موجوده سنڌي ٻوليءَ جي ان زماني واري زبان کان گهڻو بدليل هئڻ ڪري، ان شعر کي سمجهڻ، يا ان ۾ ڪي نج سنڌي اچار به هئا ته انهن کي عربي حرفن مان سڃاڻي، اصلي حرفن ۾ آڻڻ، ممڪن نظر نه ٿو اچي. ”انهيءَ هوندي به هي حوالو اسانجي سنڌي

---

(١) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي مضمون: ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“، ص .... ۾ اهو شعر ٻن عرب مورخن جي حوالي سان ٻن مختلف صورتن ۾ پيش ڪري ٿو. شعر جي ٻي صورت آهي:-

'اره اصرد ککرا: کدي کره منده.'

وري دائود پوٽه صاحب مرحوم جي چوڻ موجب اهو بيت حضرت بلال حبشي (رضي الله تعاليٰ عنه) جي قبر مبارڪ تي به لکيل آهي، تنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ جو تي نقشو سگهي. ڊاڪٽر صاحب جو قياس مورخن جي راءِ جي خلاف آهي.

ٻوليءَ جي تاريخ لاءِ هڪ قيمتي وٿ آهي. سڀ کان اول تہ هيءُ سنڌي ٻوليءَ جو عربي صورتخطيءَ ۾ سڀ کان ڀهريون نمونو آهي. ٻيو تہ هيءُ حوالو ثابت ٿو ڪري تہ سنہ ١٨٧ هجري تائين، يعني سنڌ ۾ عربي دور ۾ حڪومت جي شروع (٩٣هہ) کان تقريبا هڪ سؤ سال اندر، سنڌي ٻوليءَ ۾ ايتري ادبي صلاحيت پيدا ٿي چڪي هئي، جو ان ۾ اهڙي بهترين شاعري ٿي سگهي ٿي. جنهن ۾ مرڪزي سلطنت جي وزير جي تعريف ۾ قصيدو منظوم ٿيو"(١).

عرب مورخن جو هيءُ قول تہ، سنڌ وارن کي ڪئين رسم الخط آهن ۽ اهي تقريبا ٻہ سوکن ٿيندا، نهايت قابل غور آهي. ان مان ثابت ٿو ٿئي تہ عربن واري دور ۾ عربي الف - بي رائج ٿيڻ کانپوءِ ان خط سان گڏ سنڌ ۾ ٻيا بہ ڪي خط هئا، جي ڪافي عرصي تائين استعمال ۾ رهيا. ابن نديم پنهنجي تصنيف: "ڪتاب الفهرست" ۾ سنڌ وارن بابت لکي ٿو:-

"هنن ماڻهن جون جدا جدا ٻوليون، ۽ جدا جدا مذهب آهن، سندن لکڻ جا ڪئين نمونا آهن. مونسان هڪ اهڙي ماڻهوءَ ڳالهہ ڪئي، جو سندن ملڪ جو سير ڪري چڪو آهي، تہ هنن جي لکڻ جا اٽڪل ٻہ سو نمونا آهن. مون بادشاہ جي گهر ۾ ٺامي جو هڪ بت ڏٺو، جنهن لاءِ چيو ٿي ويو تہ اهو "ٻڌ" جو پتلو آهي. هو ڪرسيءَ تي ويٺل هو ۽ سندس هٿ هڪ خاص نموني ۾ ٻڪوڙيل هو. انهيءَ ڪرسيءَ تي هڪ خط لکيل هو (٢).

(١) ڊاڪٽر نبي بخشخان بلوچ: "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ". ص ....
(٢) "ڪتاب الفهرست" مصري ڇاپو، ص ٣٣.

نوٽ: ابن نديم پنهنجو هي ڪتاب سنہ ٣٧٧ هہ ۾ لکيو (مصنف).

مذڪور خط ڪهڙي ڪان سچي اڪيل آهي، پر ان جو مطلب ۽ مفهوم نه ته ابن نديم ٻڌائي ٿو ۽ نه وري اسين ئي سمجهي سگهون ٿا. ليڪن ابن نديم جي هن لکت ته سنڌ وارن جي لکڻ جا اٽڪل ٻه سو نمونا آهن؛ تنهن جو مطلب اهو هرگز نه ٿو ٿي سگهي ته ان وقت سنڌ ۾ ٻه سو لپيون يا صورتخطيون رائج هيون. جو تہ اسانجي خيال موجب اها ڳالهه ممڪن ئي نه آهي، ته ملڪ جي ڪنهن حصي يا ڪنهن هڪ ملڪ ۾ هڪ ئي وقت تي صورتخطين جا ٻه سو ڪن جدا جدا قسم رائج هجن. البت هيءَ ڳالهه ڪيپٽن اسٽئڪ جي تحقيق موجب بالڪل صحيح آهي ته هڪ ئي خط جا مختلف نمونا ٿي سگهن ٿا (١). عربي واري دور ۾ غالباً قديم زماني جا ڪي خط سنڌ ۾ رائج هئا ۽ اهي ملڪ جي جدا جدا پاڱن يا شهرن ۾ پنهنجي بدليل نموني ۾ استعمال ڪيا پئي ويا. ان سان گڏ سنڌ ملڪ ۾، واپار سانگي، ٻين قومن جا ماڻهو به رهندڙ هئا، جي پنهنجي پنهنجي تحريرن ۾ پنهنجا خط استعمال ڪندا هوندا؛ ٿي سگهي ٿو ته عرب مورخن ۽ سياحن انهن ڪي به سنڌ وارن جا خط ڪري لکيو هجي. بهرحال ابن نديم جي مٿي آيل بيان کان پوءِ اسانکي "البيروني" جي بيان ڏانهن ورڻو پوي ٿو. هو پنهنجي تصنيف "ڪتاب الهند" ۾ لکي ٿو ته "اردناگري، يعني اڌناگري خط... پاتيه ۽ ڪچهه سنڌ ۾ به مروج آهي، ان کانپوءِ ملواري خط آهي، جو ملوشا يعني ڏکڻ سنڌ (لاڙ) ۾ رائج آهي." ان سان ثابت آهي

(1) "Al-Beruni's India" edited by Dr. Edward. C. Sachau. Edinburgh, 1907, p. 173.

ته ان وقت ۾ اڏنا ڳري، يا قديم برهمي خط به رائج هوءَ جو ڪافي زمانو پوءِ به مروج رهيو. چئي نه ٿو سگهجي ته لاڙ ۾ ان وقت ٻيا ڪهڙا خط هئا، البت سنڌ ۾ مختلف خط هئا، پر افسوس ته البيروني طرفان ٻڌايل لاڙي خط جو نمونو به اسانکي هٿ نه ٿو اچي، جنهن جي بنا تي چئي سگهجي، ته ان جي صورت ڪهڙي هئي.
بهرحال جيئن ساري بيان مان ظاهر ٿو ٿئي، ته عربن جي اچڻ وقت خواه ان کانپوءِ واري وقت ۾ ڪي خط مروج هئا. سنڌ دور ۾ عربي خط به جاري ٿيو ۽ آهستي آهستي ان جو استعمال عام جام ٿيڻ لڳو. عربي الف - بي جي عام جام استعمال ۾ اچڻ لاءِ به ڪي خاص ۽ اڻ ٽر سبب هئا. هڪ ته سنڌ، عرب مسلمانن فتح ڪئي هئي، جن سنڌ ۾ بينڪون بنايون ۽ سنڌ کي هميشه لاءِ پنهنجو وطن بنايو؛ سنڌن ٻوليءَ ۽ خط عربي هو. ٻيو ته سنڌي ماڻهن جي وڏي تعداد اسلام قبول ڪيو. عربي مقولو آهي،
"النّاس عَلیٰ دين ملوڪهم"
(يعني عام ماڻهو حڪمران جي دين يعني روش تي هلندا آهن)
مسلمان سنڌين هر ڪنهن ڳالهه ۾ عربن جي پوئواري ڪئي، حتيٰڪ عربي ٻولي ۾ مهارت حاصل ڪرڻ به هنن فخر سمجهيو ٿي. سنڌ ۾ علم ادب جون وڏيون درسگاهون قائم ٿيون، جتان ڪيترائي سنڌي عربي ٻوليءَ جا زبردست شاعر، محدث، مورخ ۽ فقيه پيدا ٿيا. انهن درسگاهن نه فقط عربي زبان، پر عربي خط کي به عام رواج ۾ آڻڻ ۾ زبردست مدد ڏني. ٿيون ته سنڌي ٻولي هر لحاظ کان عربي جو اثر قبول ڪيو ۽ ڪيترائي عربي اچار سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿي ويا. جن لاءِ خاص حرف، عربي الف-بي ۾ اڳيئي موجود هئا. انهن ڪئي سببن ڪري، سنڌيءَ ۾ عربي

الف-بي جو رائج ٿيڻ هڪ لازمي امر هو. ان جي ترقي ۽ عام جام استعمال ۾ ديني تعليم ۽ ان جي پس منظر ۾ مذهب اسلام کي وڏو دخل هو. اهو ئي سبب هو جو هيءَ الف-بي، اڳئي هلي نه رڳو پنهنجي رسم الخطن جي خاتمي جو سبب بڻي، بلڪ انگريزن جي دور ۾ ان باقاعدي سرڪاري رسم الخط جو به درجو حاصل ڪيو.

موجوده سنڌي الف-بي ۾ ٽي حرف پ، چ، ۽ گ فارسي خط تان ورتل آهن، ۽ فارسي خط خود عربي تان ورتل آهي؛ ان ڪري سمجهڻ گهرجي ته پ حرف ب جي هيٺين ٽِڪي مٿان ٻه ٽِڪا ڏئي بڻايو ويو آهي؛ ۽ عربي حرف ج ۾ ٽِڪن جي اضافي سان چ جي نموني ۾ آندو ويو آهي. گ عربي ڪ (ک) مٿان هڪ وڌيڪ ليڪ ڏيڻ سان ٺاهيو ويو آهي. عربن گ کي ڪ ڪري پئي لکيو آهي پر اڳي فارسي ۾ خود گ جي صورت ڪ هئي جا قديم پارسي لکيتن ۾ موجود آهي. بعد ۾ هنن عربي حرف ڪ (ک) ۽ پارسي حرف ڪ ۾ امتياز پيدا ڪرڻ لاءِ ڪ مٿان هڪ ٻي ليڪ ڏئي ان جي جدا صورت گ بڻائي. اهوئي حرف پنهنجي ان آخري صورت ۾، سنڌي ٻولي جي موجوده الف-بي ۾ آندو ويو. پر ان کان اڳ سنڌي ۾ به گ پنهنجي پراڻي صورت ڪ ۾ لکيو پئي ويو آهي. ليڪن اهي ٽيئي فارسي حرف سنڌي ٻولي جي اچارن لاءِ ڪڏهن اختيار ڪيا ويا، سا ڳالهه سمجهڻ ايتري اوکي نه آهي. اسان اڳ ئي چئي آيا آهيون ته پ، چ ۽ گ جا فارسي حرف پهريون دفعو ٣١٦هه ڌاري ساڳين سنڌي اچارن لاءِ ڪم آندا ويا آهن. بعد ۾ محمود غزنوي جي ڪاهن وقت (سومرن واري دور ۾) فارسي سنڌ ۾ پنهنجو اثر ڄمائڻ شروع ڪيو. ان بعد سمن، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن واري وقت ۾ ته ان

پنهنجو پورو اثر ڇمائي ڇڏيو. ان سـاري عرصـي ۾ فارسي جا اهي ٽي حرف، عربي الفـبي جي حرفن سان گـڏ، سنڌي تحرير ۾ پڻ ڪم آيا، ۽ سنڌي اچارن لاءِ جڏهن هميشہ لاءِ مقرر ٿي ويا، انهن ٽن حرفن لاءِ نقط ايترو ٿي چئبو تہ اهي يقينا عربي الفـبي جي رائج ٿيڻ کان پوءِ ئي سنڌي ٻوليءَ جي اچارن لاءِ تحرير ۾ ڪم آيا.

سومرن واري دور کان مغلن جي دور جي پڇاڙيءَ تائين:

تعجب جي ڳالھہ آهي جو هن ساري عرصيءَ جي ڪابہ سنڌي ٻولي جي تحرير موجود نہ آهي، جنهن‌مان هڪ طرف سنڌي ادب جي تاريخ جي مڪمل ۽ سلسلي وار مطالعي ۾ رڪاوٽ ملي ۽ ٻئي طرف عربي- سنڌي خط جي ارتقا جي تاريخ مڪمل ڪري سگهجي. بهرحال سومرن واري دور کان وٺي ميرن واري زماني تائين، سارو عرصو سنڌي ٻوليءَ جي ترقي جو دور چئي سگهجي ٿو. سومرن واري زماني جا نيم تاريخي واقعا جهڙوڪ :ممسئي پنهون، سهڻي ميهار، سورٺ راءِ ڏياچ، ليلان چنيسر، مومل راڻو ۽ عمر ماروئي، وغيره ، سنڌي ادب جي بنياد جو باعث بنيا. سمن واري وقت جي آخر ۾ "قاضي قاضن" هڪ صوفي بزرگ ۽ شاعر پيدا ٿيو ، جو ارغونن واري دور جي شروعات ۾ بہ ڪجهہ وقت زنده رهيو . سندس ڪل ڇهہ شعر مليا آهن . سمن واري وقت جا ٻيا ڪي شعر بہ هٿ آيا آهن ؛ جن ڪي ماموئي وارا بيت چئجي ٿو . شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ وارو ارغونن جي وقت ۾ پيدا ٿيو . هن دور جا ٻيا بہ ڪي شاعر آهن، جن پنهنجو ڪلام چيو ، جن جو فقط حوالو ڪتابن ۾ ملي ٿو .

شاه عبدالڪريم رح ١٠٣٢ هجريءَ ۾ وفات ڪئي ۽ ڪانئس

ڇهه سال پوء، سندس هڪ مريد محمد رضا بن واسع ٺٽوي هڪ ڪتاب "بيان العارفين" لکيو، جنهن ۾ سندس حياتي، ڪرامتون ۽ ملفوظات قلمبند ڪيا. ان ئي ڪتاب ۾ قاضي قاضن جا ڇهه بيت به قلمبند ٿيل آهن. پر هيءَ ڳالهه ڌيان ۾ ڌرجي ته مذڪور ڪتاب فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، ۽ ان ۾ مذڪور ٻن اوائلي سنڌي شاعرن، قاضي قاضن ۽ شاه عبدالڪريم جا جي بيت پيش ڪيا ويا آهن سي پڻ پارسي خط ۾ آهن. هڪ ٻيو ڪتاب ٽالي "منهاج المعروف" به موجود آهي، جو ١٠٧٨ هه ۾ لکيل آهي. ان ڪتاب جي مصنف لطف الله قادريءَ انهن پنهنجا ڪي سنڌي بيت قلمبند ڪيا آهن. پر هيءُ ڪتاب به فارسي ٻوليءَ ۾ آهي؛ ۽ منجهس پيش ڪيل سنڌي بيت به فارسي خط ۾ آهن. ارغون، ترخان ۽ مغل دور، سنڌ ۾ فارسي ادب جا دور آهن. اهي حڪمران نه فقط فارسيءَ جا دلداده هئا پر خود به وڏا شاعر ۽ مصنف هئا. سرڪاري زبان فارسي هئي، ان ڪري انهن دورن ۾ فارسي زبان سنڌي ٻوليءَ تي پنهنجو پورو اثر ڄمايو. حتيٰ ڪه سنڌي عالم، فارسي ۾ شعر چوڻ لڳا؛ ۽ ان ۾ تصنيف ۽ تاليف ڪرڻ ڪي فخر سمجهندا هئا.

انهن ڪتابن جي ڪري سنڌي شاعريءَ جا ان زماني وارا بيت ته محفوظ رهجي ويا آهن جي سچ ته سنڌي ادب جي تاريخ لاءِ نهايت ئي قيمتي وٿ آهن، پر انهن بيتن جي فارسي تحرير مان اسانکي "موجوده سنڌي الف - بي" جي ارتقا جاچڻ ۾ ڪا خاص مدد نٿي ملي. البت اهو ته صاف معلوم ٿو ٿئي ته موجوده سنڌي "الف - بي" ۾ ڪم آيل ٢٩ عربي حرف ۽ "پ"، "چ"، "ڪ" يا "گ" وارا فارسي حرف سنڌي اچارن لاءِ ڪم آندا پئي

ويا. موجوده سنڌي ”الف - بي“ جي ارتقا ڪلهوڙن واري دور ۾ باقاعدگيءَ سان معلوم ٿئي ٿي. ليڪن هيءَ ڳالهه به ڏيان ۾ ڌرڻ گهرجي ته عربن واري وقت کان وٺي ڪلهوڙن واري وقت تائين، عربي ”الف - بي“ جي استعمال وارو دائرو وڏي ويل هو ۽ گهڻا جهونا خط، جي اڳي سنڌ ۾ رائج هئا سي ان وقت تائين ختم به ٿي چڪا هئا. ڪي ٿورا خط پوءِ به موجود هئا، جي ميرن جي دور جي آخر تائين رائج رهيا. بهرحال ڪلهوڙن واري وقت ۾ ڪن خاص سببن ڪري اها ضرورت ڏاڍي محسوس ٿي ته نج سنڌي اچارن جي اظهار جي ڪنهن به صورت ۾ گنجائش پيدا ڪئي وڃي، يعني عربي ” الف - بي “ جي ۲۹ حرفن ۾ ڪن جي اضافي يا مرڪب اچارن لاءِ، مفرد حرفن کي ملائي مرڪب حرف بنائڻ سان، واڌارو آندو وڃي؛ انهيءَ لاءِ ته سنڌي ٻوليءَ کي آسانيءَ سان تحرير ڪري سگهجي ۽ ان مان ڪنهن ٻولي پڙهڻ جو امڪان نه رهي. ان ضرورت جو پوراڻو ڪهڙيءَ طرح ڪيو ويو يا عربي، ” الف- بي“ کي وڌائي موجوده سنڌي ” الف - بي “ جي اوائلي صورت ڪهڙي نموني ۾ پهاري ويئي سو، سارو بحث ايندڙ باب ۾ ڪجي ٿو.

باب چوٿون

سنڌي الف - بي جي ارتقا (هلندڙ)

ڪلهوڙن ۽ ميرن وارو دور :-

سومرن واري زماني کان آهستي آهستي سنڌي علم ادب جو نسل اسرندو ۽ اپرندو رهيو. پر جيئن پوئين باب ۾ لکيو ويو ته وچ تي ارغونن، ترخانن ۽ مغلن واري وقت ۾ اهڙو ته ڪو ڦرڪو ڦريو، جو فارسي سنڌ ۾ پنهنجو گهر ڪري ويئي ۽ سرڪاري زبان به اها ئي رهي. سنڌ جي عالمن به فارسيءَ ۾ شعر چوڻ ۽ ان زبان ۾ تصنيف ۽ تاليف ڪرڻ کي فخر ٿي سمجهيو. ڪلهوڙن واري وقت ۾ وري هڪ ٻيو زبردست انقلاب آيو. ان وقت ڪي اهڙا سبب پيدا ٿيا، جنهن ڪري سنڌ جي شاعرن خواه عالمن پنهنجي مادري زبان ۾ شعر چوڻ ۽ تصنيف ۽ تاليف ڪرڻ کانسواءِ ٻي ڪا واهه ڪانه ڏٺي. سنڌ جي عظيم صوفي شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي سان گڏ ٻيا به ڪيئي وڏا وڏا شاعر ۽ عالم پيدا ٿيا جن سنڌي علم ادب ۾ پلتون پلتي چڙيون. ٻئي طرف "موجوده سنڌي الف بي جو ابو مخدوم ابوالحسن ٺٽوي" به هن ئي دور ۾ پيدا ٿيو جنهن پنهنجو هڪ ڪتاب "مقدمه الصلواة" سنڌي ٻولي ۾ تصنيف ڪيو ۽ انکي عربي خط ۾ قلمبند ڪيو. اهو پهريون قلم ۽ قدم ٻين عالمن لاءِ به رهنما ثابت ٿيو، جن سندس نقش قدم تي هلي، نه فقط سنڌي علم ادب کي ترقي وٺائي، پر مخدوم ابوالحسن جي بنايل عربي سنڌي الف - بي جو عام جام استعمال ڪري ۽ انهن مان ڪن حرفن جون صورتون سڌاري خاطر بدلائي لکيون.

ڪلهوڙن واري دور ۾ اهڙي تحريڪ لاءِ ڪي سبب به هئا، جن مان هڪ هيءُ به هو ته فارسي ۽ عربي ٻوليون محض ڪي عالم سمجهي سگهيا ٿي، باقي عوام جي سمجهه ڪان اهي بلڪل پري هيون. نتيجي ۾ عام ماڻهو ديني مسئلن جي ڄاڻ کان بلڪل محروم ٿي رهيا. هڪ ٻيو اهم ڪارڻ هي هئو ته ان دور ۾ ديني تبليغ جي ڪري ڪيترن ئي غير مسلم ماڻهن مذهب اسلام قبول ڪيو، جن کي اسلامي عقيدن ۽ اصولن جي ڄاڻ پهچائڻ جي بي حد ضرورت هئي. مخدوم ابو الحسن ٺٽوي، ٻهريون عالم هو، جنهنکي اهو احساس ٿيو؛ ته ايترن عمر رسيده ماڻهن کي فارسي يا عربي ۾ اسلامي واقفيت ڏيڻ ۽ خاص ڪري فقه جي مسئلن کان واقف ڪرڻ ممڪن نه هو. تنهن ڪري ماڻهن جي مادري زبان يعني سنڌيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيائين. هن عربي فارسي حرفن مان ڀڃ گهڙ ڪري "سنڌي الف بي" ٺاهي. ياد رهي ته "الف بي" جا ٻئيهه حرف يعني اٺٽيهه عربي ۽ ٽي فارسي حرف اڳ ئي موجود هئا، پر سوال فقط باقي نهن سنڌي اچارن جو هو جن لاءِ ڪي خاص حرف مقرر ڪرڻا هئا. مخدوم صاحب نهن سنڌي حرفن لاءِ ڪهڙيون صورتون مقرر ڪيون سي محمد صديق ميمڻ جي لکيت موجب هت ڏجن ٿيون:-

هاڻوڪي صورت	ابوالحسن جي سنڌي
ٻ	ب
ڀ	ٻه
ٿ	ته
ٽ	ت ـ تر
ٺ	ٽه

ڦ	ف ۽ ڦه
ڄ ۽ جهه	ج
ڃ	نج
ڇ	ڇه
ڏ	د ۽ ده
ڎ	ڊ
ڊ	در
ڍ	ڊ
ڙ	ر
ڪ	که
ڳ ۽ گهه	گ
ڱ	نگ
ڻ	ن

خبر نہ ٿي پئجي سگهي تہ هاڻوڪي صورت وارن نہ سنڌي حرفن لاءِ، مخدوم ابوالحسن جي مقرر ڪيل صورتن کي ڏيکارڻ وقت مسٽر محمد صديق ميمڻ جي آڳيان "مقدمہ الصلوات" جو ڪو قلمي نسخو موجود هو يا ڪو اوائلي قــديم ڇاپو، ليڪن سندس تصنيف ادبي تاريخ - جي پهرين ڀاڱي ۾ ذنل "عربي- سنڌي صورتخطي" واري بيان ۾ مخدوم ابوالحسن بابت ذنل باب جي مطالعي ۽ سندس طرفان ذنل مثالن مان گهڻي قدر معلوم ٿو ٿئي تہ سندس آڏو ڪو قديم ڇاپو موجود هو. جيڪڏهن اهو صحيح آهي تہ پوءِ مسٽر محمد صديق جو ان ڇاپي جي آڌار تي اهو چوڻ تہ مولوي صاحب (مخدوم ابوالحسن) نہ سنڌي حرفن لاءِ

(اهي) صورتون مقرر ڪيون هيون، درست نہ ڄاڻبو (١). جهوني سنڌيءَ ۾ لکيل سڀ ڪتاب انگريزن جــي سنڌ فتح ڪرڻ ۽ موجوده سنڌي "الف - بي" ٺهڻ کان ڳچو وقت پوءِ بمبئيءَ ۾ ڇاپخانن ۾ ڇپجي ڪري ڇپيا. ليڪن جنهن وقت اهي ڪتاب ڇپيا، ان وقت موجوده سنڌي "الف - بي" وجود ۾ هئي ۽ ڪاتب ان کان بلڪل باخبر هئا. جهوني سنڌي ۾ ڪم آيل "الف بي" کي جهٽ ڦيرائي اُهين مقرر ڪيل الف - بي ۾ لکڻ ڪاتبن لاءِ ڪا آسان ڳالهہ نہ هئي. تنهن هوندي بہ ڪــن حرفن کي جيڪڏهين جهوني صورت ۾ رکيو ويو، تہ ڪن حرفن جي وري صورت بدلائي انهن کي "نئين ڍاهيل الف - بي" ۾ لکيو ويو ۽ اهڙيءَ طرح "گڏيل الف - بي" کي سمجهڻ خاطر ڪتابن جي شروع ۾ "الف - بي" جو اهڙو قاعدو بہ ڏنو ويو هو. (ڏسو تختي-٨)

ڪاتبن انهن قديم ڪتابن جــي ڇاپن ۾ جا "الف - بي" ڪم آندي يــا نج سنڌي حرفن لاءِ جيڪي صورتون مقرر ڪيون ۽ لکيون، تن لاءِ پڪ سان نہ ٿو چئي سگهجي تہ اهي ئي صورتون اصــل مصنفن مقرر ڪيون هيون، يا پوءِ ڪاتبن پنهنجي سمجهہ ۽ مرضيءَ مطابق انهن کي لکيو. بهر حال انهن قديم ڪتابن ۾ ڪم آيل "الف - بي" جي حرفن "موجوده سنڌي الف - بي" جي حرفن ۾ هڪ قسم جــي جڻ منتقلي (Transition) پئي معلوم ٿئي. ان ڏانهوءِ مخدوم الحسين جــي تصنيف "مقدمہ الصلوات" مان ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا.

---

(١) محمد صديق ميمڻ، "سنڌ جي ادبي تاريخ". (آر - بج - احمد) سنڌ ٢ڊ-١٩٥٥ع، ڇاپو-٥، ص - ٥٩-٦٠

(١) ساراهجي سُو ڏاڍي سڳنڌو جنهن فرمان
منجهنو سڙن مؤمن آنــدا ايمان
تــه ساراهي سيڪو مٺيج پڻاندر پــاڻ
مارو ميرو پڪو پــري ماڪ مـــت مڃاڻ

(ص - ٥١)

(٢) مـــه پاڻه ســـر مسعو ڏونئي پير پئي
چتيڙي ڏاڙي ســـپ پسائي گـــاڻي مٿاء

(ص - ٥١)

(٣) مٿي منجها چوٿو پانگه مکي فـــرض ڪئيج
پير پئي ڳرپــا مٿي ڌوئي پاڪ ڪريج

(ص - ٥٣)

(٤) هيڪ ايت ڪرڻ وضو ئجي پئو جوئي جيٽيڻا
ٻري ترتيب وضوء جي چوٿو هيرئا پوء هيرئو

(ص - ٥٤)

(٥) تانهي پـــڙ وضوئجي دلس هـــي دعـــا
جڏه وٽا ويڙو ٿـــي ڊاري لنگـــه ڊڪئا

(ص - ٥٥)

(٦) پهراء غاسل پـــاڻ ڪري وضـــو سجوئي
تهانپوء ڪـــري قـــڙو تيختو ڌوئـــي

(ص - ٦٦)

(٧) ســـودو ڪرهيم سڦرو ڇپهه ۾ نـــاله ڇيو

(ص - ٦١)

افسوس آهي جو اسان کي مخدوم صاحب جي ڪتاب "مقدمة الصلواة" جو نه ته ڪو قلمي نسخو هٿ اچي سگهيو ۽ نه وري ان ڪتاب جو ڪو قديم ڇاپو ملي سگهيو. "مقدمة الصلواة" جو هڪ ڇاپو جو سنه ١٣٢٧ هجري ۾ ڪريمي پريس بمبئي ۾ ڇپيو ۽ جو رسم الخط جي لحاظ کان، بعد ۾ سڌاري لکيل ۽ ڇپيل آهي، سو اسان جي آڏو موجود آهي، جنهن مان ڪي مثال

مٿي ڏنا ويا. جيتوڻيڪ ان ڇاپي جي شروع ۾، قديم ۽ موجوده ”الف - بي“ جي حرفن جي تفاوت کي سمجهڻ جي لاءِ ”الف-بي“ جو قاعدو ٻڌنو ويو آهي، (ڏسو تختي ٨) پر تہ ٻہ مخدوم محمدهاشم جي تصنيف ”تفسير هاشمي“ جي قديم ڇاپي مان ڏنل هيٺين مثالن مان صاف ظاهر ٿيندو تہ ”مقدمہ الصلواة“ جي ان ڇاپي ۾ ڪم آيل نج سنڌي حرف، ”تفسير هاشمي“ واري ڇاپي جي مقابلي ۾ جهوني صورت ۾ گهٽ لکيل آهن(١) ”تفسير هاشمي“ جي ان ڇاپي جا هي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

(١) تہ رڙي ونــــڃ نالي رب جي ٻيي قــــدرت ٿيس نڪا.
(ص ١٠٧)

(٢) مبا ٿيندي هئي، مامُون تڏائيي ڪتا ۽ سختي سيارئا.
(ص ٢١٤)

(٣) منهنجي خـــــدمت سلطان ابراهيم جي جو پُٽُڙ آدهما
(ص ٢٩٣)

(٤) پڻ ڪي سبب شفاعت جي عــــذابا ڇُٽندا
(ص ٢٩٩)

(٥) تڪانيهُ مخالفت پـــاڻ ۾ ٻيڻ ڏُولـــن ڪا.
(ص ٢٩٩)

(٦) جيباري قيامت ڏينهُ پُڇيا تنڙا جـــا ويـــاءَ
تہ انکي ڪنُو ســـائنس ڪَهري گناها.
(ص ٥٩)

(١) تفسير هاشميءَ جو جيڪو ڇاپو اسانجي آڏو آهي، سو اسانکي هڪ مدرسي مان مليو آهي. ان جي منڍ وارا خواه ڇيڙيءَ وارا صفحا قائل آهن. ان ڪري نہ ٿو چئي سگهجي تہ اهو ڇاپو ڪهڙي سن ۾ ڇپيو! تاهم اهو ڇاپو ٻين ڇاپن جي ڀيٽ ۾ قديم آهي، ڇوتہ ان ۾ نج سنڌي حرف تمام گهڻي قدر جهونيءَ سنڌيءَ ۾ لکيل آهن، جئن مثالن مان ظاهر آهي. انڪري اسان انکي قديم ڇاپوڪري ڏيکاريو آهي. (مصنف)

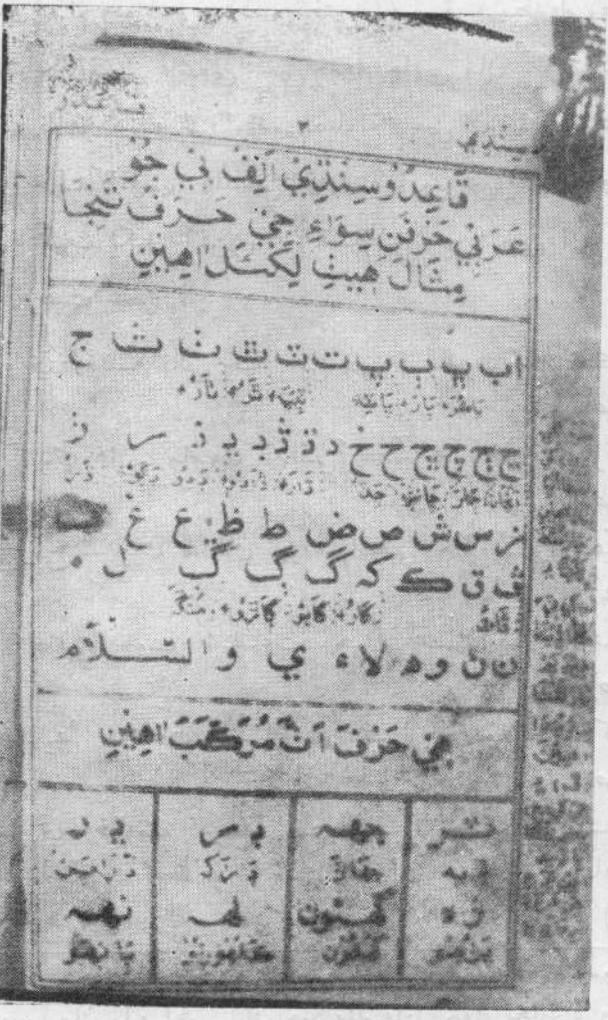
قاعدو سنڌي الف ب جو
عربي حرفن سواءِ جي حرف تنجا
مثال هيٺ لکيل آهن

(تختي – ٨)

(٧) ڏونگر ڪٿو راياءِ تيه آهي وڏائي ڏاڍا
(ص ٤٠)
(٨) ۽ ڏهه جيه وقت آپ آئوڙيا پهچن ما ڪينئا
نيه پنجانان ٿو ري جيئي سي واري وڍيا
(ص ٦٠)
(٩) تڪرار ڪئاءِ سڏ جو موتي ڪي پيرا
تڏه مه ڪٿو ڪئو ته ڏونه، پيغمبر خدا
(ص - ٤٤)
(١٠) پڻ پئون ۽ سپ چڏڻاءِ نهتي ڪسارن عذابا
(ص - ١٦)
(١١) چيياءِ سڏ ڪري ڪي پهچي والدا
(ص - ١٦٠)
(١٢) تسوني ڏونگر سي ڪر ٻاني جا دريا
ڪ اقسام انن جا ڪ، جيڪي ٿسول ٻيا
انگاري اربعا ڏينهه، ۾ سي صاحب تمام ڪيا
(ص - ٣٨)
(١٣) جيڪي ڪجن سچيه ورهه، ۾ منجهه ٻين ڏينهن
لڪجن هيڪهيڪڙي چنگائي جا ان ڏينهن منجهه ڏهن
(١٤) تڏه ٻنڌاياءِ تهڪي چو ڪيو چو ڏارا
پڻ ڪوراياءِ چار ڪيري تهجي انگرن تا
(ص - ١٦٣)
(١٥) ڪي گهرلو نباحد ٻرس زنجير ڪٿين
ڪن هوندا مه اڇا ڪر نور ٿا ون
(ص - ١٩٥)
(١٦) جه ڏينهه، پدرو ڪيو گجن ڪي جي قلبن منجهه لڪا
(ص - ١٢٣)
(١٧) تڏه ڪئي ڪئو هت ۾ نيڪري وهڻ پٽ مٿا
پڻ دعا گرڻاءِ ڏئي ڪان سو گهٽي ڙضرعا
(ص - ١٠٢)

(١٨) ته ڏيري لک پايَن عرش ڪري خالق خلقئا
پايو پايو سندي هيڪڙي ويڪرائي اِهسا
جنهيءَ ستر هزار پانگن تيهرا جوهڙي سڄي دنيا
(ص ١١٤)

(١٩) پڻ ٿيندي نماز حجت ڪارڻ تنه سندس چئو نڪو
(ص ٣٨٦)

۽ مروئن فازيندرن جا جوهڙا سينه ۽ چيئا
(ص ٤٤٨)

مخدوم ابوالحسن ۽ مخدوم محمد هاشم جي ڪتابن جي ڇاپن مان مٿي ڏنل مثالن جي رسم الخط مان صاف طرح ظاهر ٿيو ته انهن ۾ نيم منٿي آوازن وارا حرف مختلف صورتن ۾ لکيا ويا آهن. نيم منٿي آواز ڏيکاريندڙ حرفن مان، ڪن حرفن جي مختلف صورتن کي ڏسڻ لاءِ مخدوم عبدالله جي تصنيف جي جهوني ڇاپي (١) مان ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا:-

(١) تهلانـه پڇيا سڀي پانڌ قيام ٿيندا سبا
(ص ١٨٩)

(٢) ته ڏي تن سيرهي صور ۾ ڦوڪ ٻه پهرا
(ص ١٧٤)

(٣) تيه پڄاڻان ٿيندو حضرت عيسيٰ جو نزول اين ڪنا
(ص ٦٤)

(٤) تيه سڀا بدعتئ ظاهر ٿيسي تن معتزلن هتا
(ص ٨٨)

---

(١) اسانکي هٿ آيل ڇاپي جي منڍ وارا صفحا غائب آهن، جنهن ڪري ان ڪتاب جو ڇاپو نالو ڪم ٿي ويو آهي نه ڪٿي به ننو ملي. البته سڄي ڪتاب ۾ مخدوم عبدالله جو نالو (عاصي عبدالله) ٻه دفعا آيل آهي. ڪتاب ۾ قيامت جو ذڪر آهي. رسم الخط جي لحاظ کان ڪتاب جو هي ڇاپو جهونو آهي.

(٥) ٿانسيئي ڏک ڏولاءِ نہ لهي ماڙوئن ميرن مٿا
(ص ١٢٩)

(٦) ۽ پڻ ميڙوءُ مسجد منجهہ اچئو ٿا ڪندا مڙ وڙا
(ص ٥٢)

(٧) پڻ زمين چڏيندي آوڳاريو مسال پيٽ منجها
(ص ١١٧)

نج سنڌي آوازن واري حرفن جي شڪلي ارتقائي ڪجهہ بحث ڪرڻ کان اڳ مذڪور ميئي مثالن جي آڌار تي هڪ نقشو هيٺ ڏجي ٿو، تہ جيئن چڱيءَ طرح معلوم ڪري سگهجي تہ انهن حرفن کي ڪاهوڙن خواه ميرن واري دور ۾ ۽ پڻ ڪجهہ وقت بعد ۾ بہ ڪهڙين ڪهڙين صورتن ۾ لکيو پئي ويو آهي :-

نج سنڌي اچارن وارن حرفن جي هاڻوڪي صورت	ڪاتبن جون لکيل مختلف صورتون				
	(١)	(٢)	(٣)	(٤)	(٥)
ٻ ——	ب	—	—	—	ٻ
ڀ ——	ب	ٻ	پ	—	ڀ
ٿ ——	ت	—	—	—	ٿ
ٽ ——	ٹ	ٽ	ٽ	ٽر ٽر	ٽ
ٺ ——	ث	—	—	—	ٺ
ڦ ——	ڤ	ڦ	—	—	ڦ
ڄ ——	ح	ڄ	—	—	ڄ
جھ ——	ج	—	—	—	جھ
ڃ ——	ج	ح	—	—	ڃ
ڇ ——	ڇ	—	—	—	ڇ
ڌ ——	ڌ	—	—	—	ڌ
ڏ ——	د	ذ	ڈ	ڏ	ڏ
ڊ ——	ڊ	—	—	در - ڊر	ڊ

ڏ —	ڋ	—	—	—	ڏ
ڙ —	ر	ڑ	ڑ	ڙ - ڑ	ڙ
ڪ —	ک	—	—	—	ڪ
ڳ —	ک	گ	—	—	ڳ
گهہ —	ک	گ	—	—	گهہ
ڱ —	ک	گ	—	—	ڱ
ڻ —	ن	ڻ	ڻ	—	ڻ

مٿين ڏنل نقشي مان نئين سنڌي اچارن وارن حرفن مان هرهڪ جون مختلف صورتون، جي ڪاتبن لکيون آهن، سي اسان جي آڏو ظاهر آهن. نقشي جي پهرين حصي ۾ خاني نمبر پهرين کان چوٿين تائين حرفن جون ارتقائي صورتون آهن. ۽ خاني نمبر پنجين ۾ انهن حرفن جي اهائي صورت آهي جا ١٨٥٣ع ۾ ”موجوده الف - بي“ جي ٺهڻ وقت انهن حرفن لاءِ مقرر ٿي.

موجوده سنڌي الف - بي ناهيندڙ ڪاميٽيءَ مٿاڪٿ ڪري نئين سنڌي حرفن جون ڪي جديد صورتون ايجاد نہ ڪيون، پر اسان جي ديني عالمن خواه ڪاتبن، ڪلهوڙن واري وقت کان وٺي ١٨٥٣ عيسوي تائين انهن جون وقتاً فوقتاً صورتون بدلائي، انهن کي تقريباً آخري صورت تي اچي بيهاريو ۽ الف - بي جي ناهيندڙ ڪاميٽيءَ انهن سڀني صورتن کي اڳيان رکيو، جنهن ڪري ڪاميٽيءَ کي حرفن جي صورتن مقرر ڪرڻ ۾ ڪا دقت پيش نہ آئي. جيتوڻيڪ مذڪور ڪتابن جا ڇاپا، جن مان حوالا ڏنا ويا آهن. ١٨٥٣ع کان بعد جا آهن. پر تڏهن بہ ائين مڃڻ لاءِ اسان کي ڪوبہ سبب نہ آهي تہ نقشي جي پهرين حصي ۾ پهرين خاني کان چوٿين نمبر تائين، خانن ۾ ڏيکاريل، نئين سنڌي

حرفن جون مختلف صورتون، ڪي ١٨٥٣ع کان پوءِ ئي ايجاد ٿيون، يا مقرر ٿيون، يا لکجڻ ۾ آيون: جڏهن ته "ٺٺين الف - بي" موجود هئي! حقيقت ۾ نه سنڌي آوازن وارن حرفن مان ڪيترن حرفن جون موجوده صورتون آهستي آهستي گذريل دور ۾ مقرر ٿي ويون، ۽ باقي ڪن ٿورن حرفن ۾، بعد ۾، ٿورو ئي ڪجهه ڦيرو آئي، موجوده "الف - بي" کي مڪمل ڪيو ويو. زير بحث حرفن مان " ٻ، ڀ، ٿ، ڃ، ڌ، ڊ، ڪ " اهڙا حرف آهن جن جي صورت لاءِ اڳوڻي وقت کان، ڪلهوڙن واري دور جي قلمي نسخي جي نايابيءَ ڪري، ڪا تاريخ ته بيان نه ٿي ڪري سگهجي، تہ بہ ايترو تہ پڪيءَ طرح سان چئي سگهجي ٿو تہ انهن حرفن جي موجوده صورت، هاڻوڪي الف - بي نهڻ کان گهڻو اڳ مقرر ٿي. اهين ضرور آهي تہ انهن حرفن جي اها صورت، اڳي ڪنهن ڪاميٽيءَ ويهي مقرر نہ ڪئي هئي. ان ڪري هرهڪ پنهنجي اختيار ۽ مرضيءَ مطابق انهن حرفن کي ٿوري تبديلي سان ٻيءَ ٻيءَ صورت ۾ پئي لکيو؛ پر اهو بہ صحيح آهي تہ اهي حرف پنهنجيءَ ان صورت ۾ ضرور پئي لکيا ويا.

جهڙيءَ طرح نه سنڌي اچارن وارن حرفن مان ڀين حرفن جون مختلف ارتقائي صورتون اسانجي آڏو موجود آهن، تهڙيءَ طرح "ڪ" جون هڪ کان وڌيڪ صورتون نظر نہ ٿيون اچن. حقيقت ۾ "ڪ" حرف ڪڏهن بہ ڪنهن ٻيءَ صورت ۾ نہ لکيو ويو آهي. انجي "گ" ۽ "ڳ" خواه "ڱ" ۽ پڻ "ڪ" جي صورت ۾ لکيا پئي ويا آهن. ٻوين بن حرفن جي ارتقائي صورت "گ" موجود آهي. ليڪن "ڪ" هر هڪ نسخي خواه

قديم ڇاپي ۾ پنهنجي ان ئي صورت ۾ موجود آهي. تنهن ڪري ان مجهڻ لاءِ قوي سبب آهي ته "ک" حرف جي اهائي صورت اوائلي آهي ۽ بعد ۾ ساڳي صورت قائم رکي پئي وئي آهي، جا هن وقت به آهي. ٻين حرفن لاءِ ميرن جي دور جا اهڙا ڪيترائي قلمي نسخا موجود آهن جن ۾ اهي حرف موجوده صورت ۾ تحرير ٿيل آهن. "ب" حرف لاءِ هيٺ مثال ڏجي ٿو.

هيڪ ليائي هيل ٻورهنديس پنوهه ڏي
آڌا لنگ لطيف چئي سُوري سڄن سيلُ
تڪر ٻيلين ٻيلُ جي سُور ٻيرياني سان مَن.

(شاهه جو رسالو، گنج وارو قلمي نسخو.)

عالمن جي راءِ موجب ڪُنهن ميرن واري دور ۾ لکيو ويو. ڪيئن به هجي پر اها ظاهر حقيقت آهي ته گنج موجود "الف - بي" جي نهن ڪان گهٽو اڳ تحرير ڪيو ويو هو. ان ڪري يقيني طرح چئي سگهبو ته "ب" حرف جي موجوده صورت به هاڻوڪي "الف - بي" نهن ڪان گهٽو اڳ مقرر ٿي. "ب" حرف ميرن واري دور جي آخر تائين ٻن صورتن "ب ۽ ٻ" ۾ تحرير پئي ٿيو، مثلاً گنج جي "ب" حرف هاڻوڪي صورت ۾ نظر اچي ٿو، ته ساڳئي وقت هڪ ٻئي نسخي ۾ "ٻ" جي صورت ۾ موجود آهي.

اڄ دعا ڪي نه هيڪري ٻنا ٻن مٽس آهين سو هزارا (١)

"ٻ" حرف جون ٽي ارتقائي صورتون، جهڙوڪ "ب". "ٻ"

---

(١) مائي ملي نعمت واري قلمي نسخي: شاهه جي رسالي جي آخر ۾ جوڙيل مائي صاحب جي اختتامي نظم جي سٽ: ياد لطيف، محڪمه اطلاعات، مغربي پاڪستان: مائي صاحب وارو نسخو ١٢٧٠ هجري ڌاري مڪمل ٿيو.

"ڀ" امان ئي پوءِ ٿي ذيل مثالن ۾ ملن ٿيون. ليڪن ٻين حرفن جي صورتن جي مقابلي ۾ "ڀ" جون اهي صورتون تمام ٿورڙن مثالن ۾ ملن ٿيون. پر جڏهن ته ان حرف لاءِ اهي صورتون تحرير ۾ موجود آهن، تڏهن معلوم پوندو ته "ڀ" حرف انهن صورتن ۾ به لکيو پئي ويو آهي. حقيقت ۾ "ڀ" پنهنجي اوائلي صورت "ب" يڪدم ڇڏي ڏني هوندي، ڇو ته "ٻ" حرف پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ اڳ ئي موجود هو. پڻ "ٻ" حرف به "ب" جي صورت ۾ لکيو پئي ويو، جيئن ذيل مثالن مان ظاهر آهي. اهڙي طرح هڪ ئي وقت تي ٽن مختلف اچارن — "ب"، "ٻ" ۽ "ڀ" — لاءِ هڪ ئي حرف "ب" پئي ڪم آيو. يقيناً انهن ٽن اچارن لاءِ هڪ صورت واري حرف زبردست مونجهارو پيدا ڪيو هوندو. ان ڪري "ڀ" کي "ب" جي صورت ۾ آندو ويو. ڪن ٻين عالمن يا ڪاتبن "ب" ۽ "ٻ" جي صورت ۾ فرق پيدا ڪرڻ خاطر "ب" هيٺان هڪ ٽٻڪي جو اضافو ڪيو. هاڻي وري "ٻ" ۽ "ڀ" جو پڻ "ٻ" جي صورت ۾ آيو، مونجهارو پيدا ڪيو هوندو. نتيجي ۾ "ڀ" کي "ب" مان "پ" جي صورت ۾ آندو ويو. پر فارسي حرف "پ" اڳ ئي موجود هو، جو سنڌي اچار لاءِ به ڪم اچي رهيو هو. ان ڪري وڌيڪ هڪ ٽٻڪي جو اضافو ڪري، "ڀ" جي اها آخري صورت مقرر ڪئي وئي. ليڪن "ڀ" حرف جي اها ارتقا ترت ٿيل ٿي ڏسجي.

بلڪل ساڳيءَ طرح "ٿ" جو مثال آهي. ان حرف جي ارتقائي صورت اسانکي موريو هڪ "ت" ۾ نظر اچي ٿي، جا آڳاٽن مذهبي ڪتابن ۾ موجود آهي. در اصل "ت" ۽ "ث" عربي حرف اڳ ئي موجود هئا. ان ڪري عالمن خواه ڪاتبن وٽ

"ٿ" جي صورت جو حل اهو ئي هو ته "ٽ" ۾ هڪ ٽٻڪي جو اضافو يا "ت" ۾ ٻن جو اضافو ڪن . اهڙيءَ طرح "ٿ" حرف جي اها صورت به اوائل ۾ ئي مقرر ٿي . پراڻن نسخن جا جيترا به ڇهونا ڇاپا ملن ٿا، تن ۾ "ٿ" پنهنجي هاڻوڪي صورت ۾ موجود آهي . اسانجي آڏو جيترا به ڇهونا ڇاپا موجود آهن ، انهن سڀني ڇاپن جي ساري عبارت ۾ اسانکي فقط هڪ مثال ملي سگهيو آهي ؛ جنهن ۾ "ٿ" حرف "ٽ" جي صورت ۾ ٻه ٽي دفعا لکيو ويو آهي . اها به پڪ نه آهي ته اها ڪاتب جي غلطي آهي ، يا واقعي "ٿ" اڳ "ٽ" جي صورت ۾ به لکبي وبندي هئي . پر ائين به نه ٿو چئي سگهجي ته، "ٿ" جي موجوده صورت ڪا گهڙيءَ ۾ نهي پيئي ، ۽ پوءِ ان وقت لکجڻ ۾ اچڻ لڳي . يقيناً ان حرف به ارتقا جي هڪ اڌ منزل طئي ڪئي آهي ، پر تمام ترت . هڪ ٻه مثال شاه جي رسالي پٽ واري نسخي "گنج" ۽ مائي نعمت واري قلمي نسخي مان هيٺ ڏجي ٿو :-

ودي ٿي واٽي ڪري ڪٿل ڪوڪاري (١)
ديرو مٿيون قائم هوءِ چال رن وارثن ۽ عزيزن سان (٢)

جئين مٿي لکيو ويو آهي ، "گنج" موجوده الف - بي جي ٺهڻ کان گهڻو اڳ تحرير ۾ آيو ، ۽ مائي نعمت واري قلمي نسخي ۾ ڇهوني صورتخطي ڪم آيل آهي . انهن ثبوتن جي آڌار تي مڃڻو پوندو ته "ٿ" جي موجوده صورت اوائل ۾ ئي مقرر ٿي چڪي هئي .

(١) گنج جي پهرين صفحي جو عڪس: نذر لطيف : محڪمه اطلاعات مغربي پاڪستان .

(٢) مائي نعمت جي جوڙيل اختتامي نظم جو عڪس: ياد لطيف سنه .... محڪمه اطلاعات مغربي پاڪستان .

”ڇ“ حرف لاءِ اسانجي اڳيان اهڙا مثال موجود آهن جن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته اهو حرف بہ ڪاميٽيءَ جي وهڻ کان گهڻو اڳ موجوده صورت ۾ لکيو پئي ويو. پوئتي ڏنل ساڳيو مثال وري هتي دهرائجي ٿو:-

دبرو مٿيون قائم هوئي چال مرن وارثن ءِ عزيزن سان ۽ هڪ ٻيو مثال آهي:-

ڀِر ڪاري نانگ جي ڪو چرڪئل چير ڪري
جـي هن ڏنگـــــــ ڏمائيو لوڏچو تـــان وري
جيڪي ٽپ“ مـري جيڪي سڪي صحت ڪي(١)

مائي نعمت (چامت) جي مٿين مثال مان صاف ظاهر آهي ته مائي صاحبہ ”شال“ کي ”چال“ ڪري لکيو آهي. پاڻ ڀهراڙي جو تلفظ اختيار ڪيو اٿس، جنهن ڪري ”ش“ کي ”ڇ“ ڪري لکيو اٿس، اڄ بہ ڀهراڙيءَ ۾ ڪيترن ئي لفظن ۾ ”ش“ کي ”ڇ“ ۾ اچاريو ويندو آهي.

هت مائي چامت ”ڇ“ حرف کي موجوده صورت ۾ لکيو آهي. خود حاجي هدايت الله واري نسخي جي صورتخطي بہ انهيءَ دور جي آهي، جڏهن اڃان موجوده الف - بي نہ نهي هئي، ان بہ ”ڇ“ پنهنجي موجود صورت ۾ موجود آهي. ”ج“ عربي حرف آهي ۽ ”ڄ، ڃ، ۽ ڇ“ سنڌي اچارن وارا حرف آهن. اوائل ۾ ”ج“ ۽ ”ڄ“ ٻئي ”ج“ جهڙي صورت ۾ لکيا پئي ويا. ”ڃ“ جي اسانکي اهڙي ڪا بہ صورت نٿي ملي جنهن مان ثابت ٿي سگهي ته اهو حرف ڪڏهن موجوده صورت واري حرفن ”ج“

---

(١) حاجي هدايت الله هالائي واري لکيل شاه جي رسالي جي آخري صفحي جو عڪس: بهار لطيف ص ...... محڪمہ اطلاعات، مغربي پاڪستان

يا ”ڄ“ ۾ بہ لکيو ويو. ان جي برعڪس معلوم ٿو ٿئي تہ ”ڃ“ کي ”ڄ“ جي صورت ۾ لکيو ويو، پر چاڪاڻ تہ فارسي حرف ”چ“ اڳئي موجود هو، ۽ هوڏانهن ”ڄ“ ۽ ”ڃ“ کي ڪڏهن ايا ۽ ڪڏهن پاسيرا ٽپڪا ڏيڻ ۾ پئي آيا، تڏهن ”ڃ“ جي صورت جو حل نيٺ چئن ٽپڪن ۾ اچي ظاهر ٿيو.

”ڏ“ ۽ ”ڊ“ حرفن جي صورت اسانجي خيال ۾ يڪدم مقرر ٿيل ٿي ڏسجي، چاڪاڻ تہ اهي پئي حرف پراڻن ڇاپن خواه نسخن ۾ اسانکي ڪٿي ڪنهن بہ صورت ۾ نظر نہ ٿا اچن. حقيقت هيءَ آهي تہ عربي حرف ”د“ ۽ ”ذ“ موجود هئا. سنڌي حرف ”ڏ“ اوائل ۾ ”د“ جي صورت ۾ لکيو پئي ويو. ان ڪري باقي ٻن حرفن ”ڌ“ ۽ ”ڊ“ کي بہ ”د“ ۾ لکڻ يقينا مونجهاري جو باعث بڻيو هوندو، ”ڏ“ ڪجهہ وقت ”د“ جي صورت ۾ رهيو ليڪن ”ڌ“ ”لاءِ“ ”ذ“ جي هڪ ٽپڪي ۾ يا ”د“ مٿان ٻن ٽپڪن جو اضافو ڪيو ويو (١). ساڳيءَ طرح ”ڊ“ جي ان صورت لاءِ ”د“ هيٺيان هڪ ٽپڪو ڏيئي ”ڊ“ جي جدا صورت مقرر ڪئي وئي. البت ”ڊ“ جو اهو اچار جنهن ۾ ”ر“ جو آواز بہ سمايل آهي، تنهن لاءِ وري ”د“ مان گڏ ”ر“ کي رکيو ويو. جيئن مسٽر محمد صديق جي ذيل مثال مان ظاهر آهي. پڻ مخدوم محمد هاشم جي ڪتاب ’تفسير هاشمي“ جي قديم ڇاپي ۾ صفي ٣٣ تي هڪ اکر ”درجن“ (ڊڄڻ) ملي ٿو، پر ساڳئي وقت ان اچار لاءِ ”ڊ“

---

(١) معلوم ٿو ٿئي تہ اوائل ۾ ڏ بہ د جي صورت ۾ لکيو پئي ويو. جيتوڻيڪ اسانکي جهونن ڇاپن يا قديم نسخن ۾ اهڙا ڪافي مثال نہ ٿا ملن؛ تہ بہ بعد جي هڪ نسخي ۾ ڏ حرف د جي صورت بہ موجود آهي.

(آخوند احمد جي ٺٽائي واري لکيل رسالي جي ٻولين صفحي جو عڪس بهار لطيف: محڪمہ اطلاعات مغربي پاڪستان.

۽ ”ڙ“ به موجود آهن. ”ڊ“ ۽ ”ڙ“ بعد ۾ استعمال ۾ آيا نٿا ڏسجن، جڏهن ”ڊ“ جي موجوده صورت تحرير ۾ آئي. بعد ۾ فقط ”ڊ“ کي رهڻ ڏنو ويو؛ يعني ”ڊ“ جو اهو اچار جنهن ۾ ”ر“ جو اچار به موجود آهي، ان سان گڏ ”ر“ جو لکڻ ضروري نه سمجهيو ويو، بلڪ هڪ ئي حرف ”ڊ“ ڪافي سمجهيو ويو. ”ڏ“ جو بحث اڳ ۾ ڇيڙي ڏيکاريون، تنهن لاءِ هي هڪ مثال ڏجي ٿو:

اول الله عليم اعليٰ عالم جو ڌڻي،
سو ساراه سچو ڌڻي، ڇئي حمد حڪيم(١)

هن مثال مان صاف طرح معلوم ٿيندو ته ”ڏ“ حرف گهڻو اڳ پنهنجي موجوده صورت ۾ لکيو پئي ويو ۽ اهو حرف به ڪاميٽيءَ جي اڳيان پنهنجي موجوده صورت ۾ موجود هو.

”ڏ“ حرف جون ڪي ارتقائي صورتون اسانکي ملن ٿيون، ۽ انهن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته ”ڏ“ جي موجوده صورت الف - بي ٺاهيندڙ ڪاميٽيءَ مقرر ڪئي. ليڪن هيءَ حقيقت به واضح آهي ته ڪاميٽيءَ اڻ لکيءَ قيرڦار مان، ”ڏ“ جي اها صورت مقرر ڪئي، ورنه اهو حرف به پنهنجي تنهي ٽڪن سان ڪاميٽيءَ جي اڳيان موجود هو. ”ڏ“ اول ”د“ حرف جي صورت ۾ تحرير پئي ٿيو، ان کانپوءِ ”ڏ“ صورت ”ڎ“ ۾ به ڪٿي ڪٿي موجود آهي. ان حرف جي هيءَ صورت ”ڎ“ اڃا بيشي ٿي ڏسجي، ۽ اهو حرف ان ئي صورت ۾ اڳ جي ڪيترن ئي قلمي نسخن ۽ بوهه جي سيني چاپن ۾ موجود آهي. مخدوم ابوالحسن، مخدوم محمد هاشم ۽ مخدوم عبدالله جي جهونن ڪتابن مان ڪيترائي مثال پولتي ڏنا

---

(١) ”شاه جو رسالو“ مائيجامت واري قلمي نسخي جي پهرين صفحي جو عڪس.
”تحفهٔ لطيف“ محڪمه اطلاعات، مغربي پاڪستان

نوٽ - سڄي بيت جي پهرين ۽ آخري مصرع نموني خاطر ڏني وئي آهي.

ويا آهن. هتي ڪن قلمي نسخن جا مثال پيش ڪجن ٿا:

آڏا لـــڪ لطيف چي سوريءَ سڄن سيل(١)

وحده لا شريڪ له جڏه چيو جـــن
تن مڃئو محمد ڪـــارڻ هيڃا سان هين
تڏهن منجا تـن اوتـــر ڪون اوائو (٢)

مٿين ٻن نسخن کان سواءِ حاجي هدايت الله هالائيءَ واري نسخي ۾ به ”ڏ“ جي اهائي اوائلي صورت ”ڐ“ موجود آهي. ان کان علاوه برٽش ميوزيم واري شاه جي رسالي جي نسخي(٣)، خواه ٽرمپ صاحب واري ڇاپي(٤) ۾ به ”ڏ“ جو حرف پنهنجي اڳوڻي صورت ”ڐ“ ۾ تحرير ٿيل آهي. هرحالت ۾ يقيني طور تي چئي سگهجي ٿو ته ”ڏ“ جو حرف پنهنجي ان پراڻي صورت ۾ ”الف - بي“ ناهيندڙ ڪاميٽيءَ جي اڳيان موجود هو، ۽ ڪاميٽيءَ ان ۾ محض هڪ ٽٻڪي جي اڻ لکي تبديلي آندي. اسان جي خيال موجب فارسي حـرف ”ژ“ ۽ سنڌي حرف ”ڐ“ ۾ چٽي فـرق پيدا ڪرڻ خاطر (جيتوڻيڪ ٻنهي ۾ ڪا خاص هڪ جهڙائي نه به آهي) اڳـوڻي صورت واري ”ڐ“ جـو مٿيون ٽٻڪو، ٻن ٽٻڪن جـي هيٺان رکيو ويو، ۽ ان مختصر تبديل سان ”ڏ“ جو حرف پنهنجي ٽنهي ٽٻڪن سان ١٨٥٣ع ۾ قائم رکيو ويو، ۽ اڄ به قائم **آهي.**

(١) گنج جو عڪس: نئين زندگي، لطيف نمبر، سيپٽمبر، ١٩٥٧ع،
(٢) مائي جامت واري شاه جي رسالي جي قلمي نسخي جي پهرين صفحي جو عڪس: ياد لطيف).
(٣) محڪمه اطلاعات مغربي پاڪستان طرفان ڇپايل ”ياد لطيف“ جي سر ورق جي اندرين پاسي. برٽش ميوزم واري شاه جي رسالي جي نسخي جو عڪس.
(٤) نذر لطيف. محڪمه اطلاعات مغربي پاڪستان.

"ڏ" حرف تي بحث ڪرڻ کان اڳ ان لاءِ ڪي مثال هت ڏجن ٿا:

وڏي ٿي وايءَ ڪري ڪئل ڪو ڪاري
ڪو جو وڏي وڻ جن ور وڻئاءِ وڏس
ڏُکي ڏُکيڪي ڏَڏُ جن ڏني سي ڏکئيا ٿيا (١)

مذڪور مثالن مان صاف ظاهر آهي ته "ڏ" حرف "ڊ" جي صورت ۾ لکيو پئي ويو. ڪن ٿورن نسخن جي محدود عڪس جي ڪري ان حرف جي ٻي ڪا ارتقائي صورت، يا ڪي صورتون اسان جي نظر نه چڙهيون آهن. ليڪن ميئني قديم ڇاپن ۾ (جن مان اسان مٿي مثال ڏيئي آيا آهيون) "ڏ" حرف "ڊ" جي صورت ۾ لکيل نظر اچي ٿو. اسان جي خيال موجب "ڏ" جي موجوده صورت مقرر ڪرڻ لاءِ ١٨٥٣ع ۾ ڪاميٽيءَ "ڊ" حرف ۾ هڪ وڌيڪ ٽِڪي جو اضافو ڪيو، پر جيڪڏهن اهڙو ڪو مثال ملي وڃي، جنهن مان ثابت ڪري سگهجي ته "ڏ" حرف ڪي نئين "الف - بي" ٺهڻ کان اڳ ٽي ٽِڪا ڏنا پئي ويا، ته پوءِ مڃي سگهبو، ته اهو حرف به موجوده صورت ۾ ١٨٥٣ع کان اڳ ئي لکجڻ ۾ پئي آيو.

پوئتي ڄ ۽ ڃ جو بحث ڇڏي آيا آهيون. هتي اسان ڪي انهن ٻنهي حرفن جون ارتقائي صورتون ڏسئيون آهن، ۽ اهو به ڏسڻو آهي، ته انهن حرفن جي موجوده صورت "الف - بي" ٺاهيندڙ ڪاميٽيءَ مقرر ڪئي، يا ان کان اڳ ئي مقرر ٿي چڪي هئي. جيئن مٿي چيو ويو آهي ته، اهي ٻئي حرف اوائل ۾ "ڄ" جي صورت ۾ لکيا پئي ويا. پر پوءِ يقيناً مونجهاري پيدا ٿيڻ ڪري انهن

(١) "شاهه جو رسالو" گنج وارو نسخو

ڪي ٻيءَ ٻيءَ صورت ۾ لکڻ جو سوال پيدا ٿيو هوندو. "ڄ" حرف ۾ نون گهڻي (غنہ) جو آواز آهي، ان ڪري اسان جي عالمن يا ڪاتبن ڪنهن به لفظ ۾ "ڄ" لکڻ وقت انکي "نج" ڪري ٿي لکيو. مثلا:

تا منج محمد ڪارڻ نرتو منجا نيه (١)

بعد ۾ جڏهن "ڄ" ۾ سنڌس اوائلي صورت "ڄ" ۾ ٻه ٽِڪا ڏيڻ ۾ آيا، تڏهن به "ن" گهٽو ٿيو موجوده "الف - بي" ٺهڻ بعد خارج ڪيو ويو. بهرحال اوائل ۾ جڏهن "ج، ڄ ۽ ڃ" جا حرف "ج ۽ ڃ" نج صورتن ۾ لکجڻ ۾ ٿي آيا تڏهن منجهن ڪنهن به قسم جو ڪو تفاوت ڏسڻ ۾ نه ٿي آيو. جڏهن آهستي آهستي يا ترت ٻين حرفن ۾ نقطن جو اضافو ٿيندو رهيو هو، ۽ اهڙيءَ طرح انهن جي صورت به جدا جدا مقرر ٿيندي رهي هئي، تڏهن مذڪوره ٻن حرفن ۾ تبديلي يا سڌارو اچڻ اوس هو. اسان جي خيال ۾ اول "ڄ" جي صورت "ڄ" ۾ هڪ ٽِڪي جي اضافي سان مقرر ٿي، پر اڳي "ڄ" کي پاسيرا ٽِڪا ڏنا پئي ويا. مثلا "ڄ"، ۽ ان حرف جي اها صورت ڪافي وقت تائين قائم رهي. گنج مان هڪ مثال هت ڏجي ٿو:-

آڏا لڪ لطيف چئي سوريءَ سڄڻ سيل (١)

"ڄ" کي غالبا گهڻو عرصو "نج" واري صورت ۾ ڇڏيو ويو. پر ان حرف جي موجوده صورت به هالوڪي "الف - بي" جي ٺهڻ واري وقت کان اڳ مقرر ٿي چڪي هئي.

---

(١) گنج وارو نسخو: نئين زندگي: لطيف نمبر، سيپٽمبر، ١٩٥٧ع

وحده لا شريڪ لہ جـــا ٽـــو چـئـي اِي
تـــان منج محمد ڪـــارڻ ذرتو منجا نيه
تا تون ونجئو ڪي نـــاءِ ميرِ ڀنڪي (١)

مٿي ڏنل مثالن مان "ڃ" حرف کي سندس هاڻوڪي صورت ۾ ڏسون ٿا. ليڪن پراڻن ڇاپن ۽ خواه ڪيترن ٻين نسخن ۾ اسين "ڃ" کي "ڄ" جي صورت ۾، ۽ هاڻوڪي صورت واري "ڄ" کي "ڃ" صورت ۾ ڏسون ٿا.

هن مان صاف ظاهر آهي ته موجوده "الف - بي" جي ٺهڻ کان اڳ ۾ پئي مذڪوره حرف مختلف صورتن ۾ لکيا پئي ويا؛ خود تختيءَ نمبر اٺينءَ ۾ صاف طرح ڄاڻايل آهي ته:-

"ڄڃي کي (ڄ) بعضي نقطا اُپا ڏيندا آهن
پر "ڃ" هـــن طرح بـــہ رواج آهہ"

مذڪوره قاعدو "مقدمہ الصلواة" (ڇاپو ١٣٢٧ هہ) جي منڍ ۾ ڏنل آهي (٢)، ان مان واضح آهي ته "ڃ" حرف اڳئين وقت کان "ڄ" جي صورت ۾ لکبو پئي آيو. ڪـن عالمن ۽ ڪاتبن جيئن حاجي هدايت الله واري نسخي مان ڏنل مثالن مـــان ظاهر آهي ته هنن "ڃ" کي بہ موجوده صورت ۾ ٿي لکيو، يعني "ڃ ۽ ڄ" ٻئي حرف "ڃ" صورت ۾ لکيا ٿي ويا. ان ڪري اها ڳالهہ وري بہ مونجهاري جو باعث هئي. پر اهو مونجهارو خود حاجي هدايت الله واري شاه جي رسالي جي نسخي ۾ دور ٿيل ٿو ڏسجي(٣)،

---

(١) حاجي هدايت الله هالائي وارو نسخو: بهار لطيف ص ....

(٢) ڏسو "مقدمہ الصلواة" (ڇاپو ١٣٢٧ هہ)

(٣) پر ائين نہ ٿو چئي سگهجي ته حاجي هدايت الله لئي "ڃ" جي هاڻوڪي صورت مقرر ڪئي، ٿي سگهي ٿو ته ان کان اڳ اهڙي تبديلي اچي وئي هجي (مصنف).

جسو ته هن صاحب "ڄ" کي (ج کان جدا ڪري) سندس موجوده صورت "ڄ" ۾ لکيو آهي. مثال طور:

جي هن ڏنگ ڏسائيو تويجو تان وري (١)

مٿين بحث مان ايترو ته صاف ثابت ٿو ٿئي، ته نه سنڌي اچارن وارن حرفن مان "ڄ ۽ ڃ" لاءِ به ڪاميٽيءَ کي مٿا ڪٽ ڪرڻي ڪانه پيئي، ڇو ته ٻئي حرف پنهنجي موجوده صورتن ۽ نُقطن سميت موجود هئا، ۽ ڪاميٽيءَ انهن حرفن جي مختلف صورتن کي ترجيح ڏني.

اهو پڪائڻ آسان نه آهي ته اڳ ۾ "ب، ٻ ۽ ٽ" حرفن جي اوائلي صورت ۾ تبديلي آئي، ۽ انهن جي موجوده صورت مقرر ٿي، يا "ٽ ۽ ٺ" کي ثابت جي ڪوشش اول ڪئي ويئي. جيڪڏهن سلسلي وار اهڙو پتو پئجي سگهي، ته هيتري بحث جي جيڪر ڪا ضرورت نه پوي ها. بهرحال اسين پراڻن نسخن ۽ ڇاپن ۾ ڏسون ٿا ته "ٽ" حرف، "ٺ" جي صورت ۾ لکيو پئي ويو آهي، ۽ "ٺ" ڪيترن ئي جاين تي "ٽ" جي صورت ۾ تحرير پئي ٿيو آهي. مثلاً:

وڏي ٽي يءُ ڪري، ڪنل ڪوڪاري (٢)

ٻيو مثال:

بتاريخ اٺاويهي ماه جمع الدّثاني جي سن ٻاره سو سٺر صحيا (٣).

مٿين ٻن مثالن مان ظاهر آهي، ته "ٺ" حرف "ٽ" جي صورت ۾ تحرير ڪيو پئي ويو آهي. ديني ڪتابن جي ڇاپن ۾

---

(١) ڏسو عڪس، "بهار لطيف" ۾.

(٢) گنج جو عڪس نذر لطيف.

(٣) سائي جامت جي جوڙيل اختتامي نظم جو عڪس، "ياد لطيف".

جن مان سٺي ڪيترائي مثال ڏنا ويا آهن، تن ۾ ٻڻ ڪيترن ئي هنڌن تي (جيئن انهن جي ذيل مثالن مان ظاهر آهي) "ٺ" کي "ٺ" جي صورت ۾ لکيو ويو آهي. انهن ئي ڪتابن ۾ "ٽ" کي "ٺ" ۾ تحرير ڪيو ويو آهي. لنڊن ميوزيئم واري شاهه جي رسالي جي نسخي ۾ "ٽ" ۽ "ٺ" ٻنهي حرفن کي "ٽ" جي صورت ۾ لکيو ويو آهي. "ٺ" لاءِ هڪ اڌ اهڙو به مثال ملي ٿو جنهن مان ان جي "ٽ" واري صورت ظاهر ٿـي ٿي، پر پڪ نه آهي ته اهـا ڪاتب جي غلطي آهي يا واقعي "ٺ" حرف ڪڏهن "ٽ" جي صورت ۾ به هو. بهرحال هت لنڊن ميوزيئم واري شاهه جي رسالي جي نسخي مان ٻه چار مثال ملاحظي لاءِ هيٺ آڻجن ٿا:

ميٺي مُصيبت آهي آريَ جـــامـجي
درد جيءَ داهه مـــن مارينديءَ موٽ ٿُن
من ڏني من وٺ سهو ورچي تـــانه نوري
موٺ مرنديس چيرءِ تـــن جيارو جي

(ياد لطيف صفحو...)

خود گنج شريف (١) مان به ظاهر آهي ته "ٽ ۽ ٺ" ٻنهي حرفن کي "ٽ" جي صورت ۾ لکيو ويو آهي. پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته "ٽ" حرف کي موجوده الف-بي جي ٺهڻ واري وقت کان اڳـ ئي، سندس موجوده صورت "ٽ" ۾ عام جام لکيو پئي ويو. حقيقت ۾ ان حرف جي اها صورت مقرر ٿي چڪي هئي، جا پوءِ ڪاميٽيءَ به قائم رکي. البت هن ڳالهه ۾ شڪ آهي ته "ٺ" جي موجوده صورت ڪڏهن مقرر ٿي يا ڪم ۾ آئي. اسان جي اڳيان پراڻا قلمي نسخا، سڀ سارا ۽ ڪافي تعداد ۾ موجود نه آهـن،

(١) ڏسو عڪس: رسالو نئين زندگي، لطيف نمبر: سيپٽمبر، ١٩٥٧ع

جن جي آڌار تي ان حرف لاءِ ڪا قطعي راءِ ڏيئي سگهجي، ۽ حقيقت بيان ڪري سگهجي. ٿي سگهي ٿو ته ڪن ڪاتبن ٻن حرفن ”ٽ ۽ ٺ“ جي ساڳي صورت ”ٽ“ ڪري هڪ حرف ”ٽ“ جي لاءِ ڇڏي، باقي ’ٺ‘ حرف لاءِ ’ٽ‘ مان هڪ ٽٻڪو ڪڍي ان جي موجوده صورت قائم ڪئي هجي. جيڪڏهن ائين هجي ته، پوءِ چئبو ته مذڪور ٻئي حرف ٻه الف-بي ڻاهيندڙ ڪاميٽيءَ جي اڳيان موجوده صورت ۾ اڳ ئي موجود هئا. پر جيستائين ’ٽ‘ لاءِ اهڙو ڪو مثال ملي، تيستائين ڪجهه به چئي نه ٿو سگهجي.

٣٣ صفحي تي ڏنل نقشي ۾ ’ڦ‘ حرف جون مختلف صورتون اسان ڏنيون آهن. اسان جي اڳين عالمن ۽ ڪاتبن اوائل ۾ ’ڦ‘ کي ’ف‘ جي صورت ۾ پڻ لکيو آهي. محمد صديق ميمڻ صاحب جي تحقيق مان به ان حقيقت جي وضاحت ٿئي ٿي، ۽ اسان به ديني ڪتابن مان هڪ اڌ اهڙو مثال ڏيئي آيا آهيون.

حقيقت ۾ ’ڦ، ڀ‘ جو ومرگ آواز آهي، پر عربن پنهنجي تصنيفن ۾ ’ڦ‘ جي آواز ادا ڪرڻ لاءِ ان کي ’ف‘ ۾ تحرير ڪيو آهي. هڪ اڌ مثال اهڙو به ملي ٿو جنهن ۾ ’ڦ‘ جي اچار بلڪ حرف کي ’ب‘ جي صورت ۾ لکيو ويو آهي، ليڪن اسان جي عالمن توڙي ڪاتبن ’ڦ‘ حرف کي ڪڏهن به ’ب‘ جي صورت ۾ لکيو نه ٿو ڏسجي. جهڙيءَ طرح الف-بي جي ٻين حرفن ۾ سڌارا يا تبديليون پئي آيون، يا هر آواز لاءِ الڳ حرف مقرر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پئي ويئي، تهڙيءَ طرح ’ڦ‘ آواز لاءِ به الڳ حرف هئڻ ضروري هو. اسان جي اڳيان جيترا به، پراڻا ڇاپا، يا قلمي نسخن جا عڪس موجود آهن، جن مان مٿي ڪيترائي مثال ڏنا

ويا آهن، تن ۾ عموماً 'ڦ' حرف ف جي صورت ۾ تحرير ٿيل آهي. واضح آهي ته جڏهن 'ڦ' جي اچار لاءِ الڳ حرف ناهڻ جو سوال اٿيو هوندو تڏهن ان حرف جي صورت 'ڦ' مقرر نه ڪئي ويئي هوندي، ڇو ته عربي حرف 'ق' اڳيئي موجود هو، ۽ ٻنهي حرفن ۾، ظاهري طرح ٿي سگهيو ٿي ته، لکڻ وقت هڪ جهڙائي پيدا ٿيسي پوي ۽ پوءِ مونجهاري جو باعث بڻجي، ان ڪري هڪ ٻيو ٽڪو وڌائي ان جي صورت 'ڦ' مقرر ڪئي ويئي. جا نئين الف - بي جي ٺهڻ واري وقت تائين استعمال ۾ رهي. چوٽون ٽڪو ڪاميٽيءَ جي فيصلي جو نتيجو آهي، شايد هن بناءَ تي ته ٻ،ڀ،ٽ سان لاڳاپيل وسرگ آوازن جي حرفن تي چار ٽڪا هجن.

'ڙ' جون مختلف صورتون به اسان مٿي ڏنل مثالن ۽ نقشي ۾ ڏسي آيا آهيون. شروع کان وٺي آخر تائين گهڻو ڪري 'ڙ' کي 'ڑ' جي صورت ۾ لکيو ويئي ويو آهي. اهڙا مثال پراڻن ڇاپن توڙي بعد جي نسخن ۾ جام ملن ٿا. ڪن عالمن يا ڪاتبن 'ڙ' جي 'ژ'(١) صورت به اختيار ڪئي، جا پڻ آخر تائين قائم رهي. جهڙيءَ طرح 'ڏ' جي صورت 'ڎ' به ڪنهن ڪاتب جي ڪري وجود ۾ آئي، تهڙيءَ طرح 'ڙ' لاءِ به ڪنهن ڪاتب يا عالم 'ڑ' واري صورت کي پسند ڪيو. خود سانگيءَ واري شاهه جي رسالي جي قلمي نسخي (٢) ۾ به (جو بعد جو آهي) 'ڙ' کي 'ڑ' جي صورت ۾ لکيو ويو آهي. حقيقت هيءَ آهي ته سنڌي الف-بي جي ارتقا جاچڻ وقت ان ۾ هڪ خاص اصول ڪارفرما نظر اچي ٿو، ۽ اهو هي آهي ته اسانجي عالمن خواهه ڪاتبن هڪ ته وسرگ

(١) 'ژ' جي نقطي سان هڪ نقطو.
(٢) ڏسو عڪس: " نذر لطيف "

آوازن وارن حرفن لاءِ مرڪب حرف نه پئي پسند ڪيا آهن، ۽ پئي طرف ٽپڪن جي بجاءِ ننڍڙي طئي (ط) جو استعمال به تمام گهٽ ڪيو اٿن ۽ ان جي جاءِ تي ٽپڪن ڪي وڌيڪ ترجيح پئي ڏني اٿن. اهو ئي سبب آهي جو 'ڙ' جي مٿين صورت 'ڙ' اصل کان عام نه ٿي ۽ ان ڪري 'ڙ' جي جاءِ تي 'ڙ' گهڻو لکجڻ ۾ آيو. مقدمہ الصلواة جي منڍ ۾ ڏنل الف-بي جي قاعدي (تختي ائين) ۾ چاڻايل آهي ته:-

•معلوم ٿئي (ڙ) کي نقطا آيا ٿيندا آهن پر چار نقطا به لکن ٿا.

ظاهر آهي ته 'ڙ' کي اين پن نقطن ڏيڻ جو طريقو گهڻي وقت کان رائج هو. پر بعد ۾ جڏهن ڪاميٽيءَ 'ڙ' لاءِ چار نقطا مقرر ڪيا، تڏهن اهڙيءَ وضاحت جو سوال اٿيو. مٿي هڪ اڌ اهڙو مثال به ڏنو ويو آهي، جنهن مان ظاهر ٿو ٿئي ته 'ڙ' لاءِ 'ڙ' مثال ٽن ٽپڪن جو به رواج هو. پر 'ڙ' جي صورت پارسي "الف بي" ۾ موجود آهي، تنهن ڪري موزونيت جو پيدا ٿيڻ ضروري هو. اسان جي خيال موجب ڪاميٽيءَ هن حرف جي نقطن ۾ بس هڪ نقطي جو اضافو ڪيو يا ٿي سگهي ٿو ته 'ڙ' لاءِ اڳ ڪٿي چار ٽپڪا به ڪم آيا هجن ۽ اها صورت به ڪاميٽيءَ جي اڳيان موجود هجي ۽ ڪاميٽيءَ ان ئي صورت کي ترجيح ڏيئي اختيار ڪيو هجي. پر 'ڙ' جو اهڙو مثال اسان کي مرد مت ملي نه سگهيو آهي.

'جهه ۽ گهه'. سنڌي وسرگ اچارن وارن حرفن مان ٻه مرڪب حرف آهن. "جهه، ج ۽ هه" جي مرڪب صورت آهي، ۽ "گهه، گ ۽ هه" جي. انهن ٻنهي حرفن جون ارتقائي صورتون به صفحي ٣٣ واري نقشي ۾ ڏيکاريون ويئيون آهن. جيئن مٿي لکيو ويو ته

اسان‌جي اڳين عالمن خواه ڪاتبن ومرڪب آوازن لاءِ ڪڏهن به مرڪب حرفن جي صورت اختيار نه ڪئي آهي. آخري وقت تائين ”جهه“ لاءِ ”ج“ جي صورت اختيار ڪئي ويئي ۽ ”ڪهه“ لاءِ ”ڪ“ جي صورت. هتي هڪ ڳالهه غور طلب آهي ته موجوده الف - بي ٺهڻ واري وقت تائين ”ڳ. ڳ ۽ ڱ“ هڪ ئي صورت ”ڪ“ ۾ لکيون ويون، پر ڪي ڪتي ”گ، ڳ ۽ ڱ“ وري ”گ“ جي صورت ۾ موجود آهن. پر اهڙا مثال اسان کي ديني ڪتابن جي ڇاپن ۾ ملن ٿا. اسان جي اڳيان جيڪي ٻه ٽي چار عڪس موجود آهن، تن ۾ ”گ، ڳ ۽ ڱ“ پنهنجي ابتدائي صورت ”ڪ“ ۾ موجود آهن. گمان غالب آهي ته ايتري عرصي گذرڻ بعد يعني ڪلهوڙن جي ابتدائي زماني کان وٺي انگريزن جي دور جي شروعات واري وقت تائين، مذڪور تيئي حرف پنهنجي اوائلي صورت ”ڪ“ ۾ نه رهيا هوندا. بلڪ ”گهه لاءِ ڪ“ جي مثان هڪ ليڪ ڏئي ان جي صورت ”گ“ به قائم ڪئي ويئي هوندي. ان جي تصديق مسٽر محمد صديق ميمڻ جي تحقيق مان ٿئي ٿي (١). ان ڪري چئبو ته ڪاميٽيءَ جي اڳيان ”گهه لاءِ ڪ“ جو حرف ۽ ”جهه لاءِ ج“ جو حرف ئي موجود هو، ”ج، ڄ، ڃ، ڇ ۽ ڇ“ حرفن کي نمبر وار هڪ، ٻه ايا ۽ ٻه پاسيرا، ٽي ۽ چار ٽبڪا اڳي چڪا هئا. وڌيڪ ٽبڪن جي ڪابه گنجائش نه هئي، ان ڪري ڪاميٽيءَ مجبور اڳين اصول کي ڇڏي ”جهه“ اچار لاءِ ”ج ۽ هه“ جو هڪ مرڪب حرف بنايو، ۽ ساڳيءَ طرح ”گهه“ لاءِ به ”گ ۽ هه“ جو هڪ مرڪب حرف ناهيو.

---

(١) ”سنڌي ادبي تاريخ“ جلد ٢

ٻين ميني حرفن جا ڪيترائي مثال مٿي ڏنا ويا آهن، ۽ انهن مثالن جي روشنيءَ ۾ سندن ارتقا تي بحث به ڪيو ويو آهي. پر غالباً ”ڳ ۽ ڱ“ ٿي اهڙا ٻه حرف آهن جن کي ٽڪن ڏيڻ جي اجا نوبت نه آئي هئي، انهيءَ ڪري اهي حرف پڇاڙيءَ تائين، يعني ٿئين ”الف - بي“ جي نهڻ واري وقت تائين، بغير ٽڪي جي رهيا. اهڙا ٻه چار مثال هيٺ ڏجن ٿا:-

چنگاي؟ نصيب ٿين خوبٽي پسن خيرسن هميشه مُداما
آءٌ دعا ڪي نه هيڪري ٻڌا پن سهس، آهين سو هزارا (١)
ڀهر ڏيندا ٻاه ٻوهه رنگندا رنگ ۽
آءٌ اوراه سچر، ونجم آگاه؟ (٢)

مٿين مثالن ۾ ”ڳ“ ۽ ”ڱ“ حرف پنهنجي ابتدائي صورت ”ک“ ۾ نظر اچن ٿا. ليڪن جيئن مٿي بحث ڪري آيا آهيون ته ”گ“ حرف پنهنجي اوائلي صورت ”ک“ کي ڇڏي موجوده صورت ”گ“ ۾ اچي چڪو هو، ۽ ٻڌ ڏيني ڪتابن جي مثالن مان واضع آهي ته ”ڳ ۽ ڱ“ حرف به بعد ۾ ”گ“ جي صورت ۾ لکيا ويا جيئن ته ”ڳ“، ”گ“ خارجي ڌماڪيدار آواز (٣) جو داخلي ڌماڪيدار آواز (٤) آهي ۽ ”ڱ“، ان جو نڪائون آواز آهي، ان ڪري ٻنهي حرفن لاءِ بنيادي حرف ”گ“ اختيار ڪري، داخلي آواز لاءِ ان جي هيٺان ٻيا ٽڪا ۽ نڪائين آواز لاءِ ان جي مٿان پاسيرا ٽڪا ڏنا ويا. مطلب ته ڪاميٽيءَ جي اڳيان ”ڳ“ ۽ ”ڱ“ حرفن لاءِ ”گ“ حرف اڳيئي موجود هو، تنهن ڪري ان ۾ ٽڪن جو واڌارو آڻي ”ڳ“ ۽ ”ڱ“ حرف بڻايا ويا.

---

(١) سائي جامت جي جوڙيل اختتامي جو عڪس: ياد لطيف
(٢) برٽش ميوزم واري شاه جي رسالي جي نسخي جو عڪس: ياد لطيف
(٣) خارجي ڌماڪيدار آواز = ڌوڪڻو آواز
(٤) داخلي ڌماڪيدار آواز = چوسڻو آواز

'ڻ' عموماً "ن" جي صورت ۾ تحرير ڪيو ويندو آهي. پر پراڻن ڇاپن ۾ اسان کي ڪي اهڙا مثال به ملن ٿا جن ۾ اهو حرف 'ڻ' صورت ۾ نظر اچي ٿو. فقير حسين بخش ڪاتب جي لکيل شاهه جي رسالي(١) ۾ ۽ پڻ مير عبدالحسين سانگيءَ واري شاهه جي رسالي جي قلمي نسخي(٢) ۾، 'ڻ' حرف موجوده صورت ۾ لکيل آهي. سانگيءَ وارو نسخو پوءِ جو آهي. ليڪن هڪ ڳالهه غور طلب آهي، ته جڏهن ڪاميٽيءَ طرفان 'ڻ' جي موجوده صورت مقرر ڪئي ويئي، ان بعد ان کي 'ڻ' جي صورت ۾ لکڻ جي ڪابه گنجائش نه هئي، يقيناً اها صورت اڳ جي ايجاد آهي، جا موجوده "الف - بي" ٺهڻ واري وقت ڪاميٽيءَ جي اڳيان موجود هئي، ۽ ڪاميٽيءَ ان ۾ مختصر ترميم ڪئي— يعني ان مان ٽِڪو خارج ڪري نانديءَ طئي(ط) کي رهڻ ڏنو. اهڙيءَ طرح 'ڻ' جي موجوده صورت مقرر ٿي. هاڻي مذڪور ساري بحث جي آڌار تي هت هڪ نقشو ڏجي ٿو، جنهن ۾ ڏيکاريو ته نئين سنڌي اچارن وارا حرف، پنهنجي ڪهڙيءَ آخري صورت ۾ ڪاميٽيءَ جي اڳيان موجود هئا:

١٨٥٣ع ۾ ڪاميٽيءَ جي اڳيان نئين سنڌي اچارن وارن حرفن مان هرهڪ جي آخري صورت	نئين سنڌي اچارن وارن حرفن جي هاڻوڪي صورت
ٻ	ٻ
ڀ	ڀ
ٿ	ٿ

(١) ڏسو: عڪس، نئين زندگي، لطيف نمبر، سيپٽمبر، ١٩٥٧ع
(٢) ڏسو: عڪس، "نذر لطيف"

ٽ ـ ٽ (ٽر)	ٽ
ٿ	ٿ
ڦ	ڦ
ڄ ـ ڃ	ڃ
ج	جھ
ڄ ـ ڃ	ڃ
ڇ	ڇ
ڏ	ڏ
ڊ	ڌ
ڍ (ڍر)	ڍ
ڊ	ڍ
ژ ژ	ڙ
ک	ک
ک ـ گ	ڳ
ک ـ گ	گھ
ک ـ گ	ڱ
ڻ	ڻ

باب پنجون

موجوده سنڌي "الف - بي" جي تشڪيل

انگريزن وارو دور-

پوئين باب ۾ حرفن جي صورتن ۾ مداري تي بحث ڪري، آخر ۾ هڪ نقشو ڏيئي آيا آهيون. اهڙيءَ طرح ڪافي حد تائين اهو به ثابت ڪري آيا آهيون ته سنه ١٨٥٣ع ۾ انگريزن جــي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ، سنڌي "الف - بي" جــي تشڪيل لاءِ وهاريل ڪاميٽيءَ اسان جــي موجوده "الف - بي" ۾ نهِ سنڌي اچارن لاءِ ڪي نوان حرف ويهي نه گهڙيا، پر اهي سڀ حرف (صفحي ٣٧-٤٧ تي) ڏنل نقشي جي پهرئين خاني ۾ ڏيکاريل صورتن ۾ اڳيئي لکيا پئــي ويا. موجوده سنڌي "الف - بي" جي سوال تي بحث ۽ نهِ سنڌي اچارن وارن حرفن جــي صورت مقرر ڪرڻ وقت، ڪاميٽيءَ اڳيان حرفن جون اهي مڙيئي صورتون موجــود هيون، جن جي آڌار تي موجوده سنڌي "الف - بي" نهي راس ٿي.

پر سوال آهي ته موجوده "الف - بي" جي تشڪيل جو مسئلو انگريزن واري وقت ۾ ئي ڇو اچي پيدا ٿيو؟ تنهن لاءِ ڏنو وڃي ته ڪي خاص ۽ اهم سبب هئا، جن جو ذڪر مختصر طرح هيٺ ڪجي ٿو.

حقيقت هيءَ آهي ته سنه ١٨٤٣ع ۾ جڏهن انگريزن ميرن کان سنڌ فتح ڪئي، تنهن کان اڳ، گهڻي وقت لاڪر، فارسي زبان ڏيهي حڪومتن جــي سرڪاري زبان رهندي پئي آئــي. سرڪاري لکپڙهه وغيره به ان زبان ۾ ئي هلندڙ هئي. انهيءَ ڪري

سرڪاري دفترن ۾ نہ تہ، ڪڏهن سنڌي لکڻ ۾ آئي ۽ نہ وري سرڪاري طرح ان لاءِ ڪنهن خط يا "الف - بي" جي مقرر ڪرڻ جو ڪڏهن ڪو سوال آٿيو. البت اسان جا ديني عالم ۽ ڪيترائي شاعر پنهنجون تصنيفون ۽ تاليفون ڪندا رهيا، ۽ شعر ۾ پلئون پلٽيندا رهيا، جن ڪي عربي - سنڌي خط ۾ قلمبند ڪيو پئي ويو. اهوئي سبب هو جو ڪلهوڙن واري زماني کان عربي - سنڌي خط استعمال ۾ رهندو آيو. اهڙيءَ طرح عربي - سنڌي "الف - بي" جي ارتقا ۾ خودبخود جاري رهندي آئي.

جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڄمايو تڏهن ڪي ٿورڙا انگريز عملدار هئا، جن ڪي سنڌي سمجهہ ۾ ٿي آئي ۽ پئي طرف سنڌن ملازمن ۽ منشين مان ورلي ڪو اهڙو هو، جنهنکي سنڌي لکڻ ٿي آئي. ان ڪري انگريز سرڪار جو نظام محض ترجمانن جي مدد سان پئي هليو. ساڳيءَ سبب جي ڪري ئي سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ بہ تقريباً اٺ سال دفتري زبان فارسي رهي. پر هيءَ هڪ حقيقت آهي، تہ فارسي نہ تہ اڳي عوام جي زبان هئي ۽ نہ وري هاڻي ڪو عوام ان کي سمجهي سگهيو ٿي. انهن مڙني ڳالهين جي ڪري سرڪاري لکپڙهہ ۽ دفتر ۾ زبردست مونجهارو ٿي پيدا ٿيو. جنهن ڪري ڪن انگريز عملدارن طرفان گهر ٿي تہ سرڪاري لکپڙهہ ۽ دفترن ۾ سورڳو انگريزي زبان ڪم آندي وڃي. پر ان لاءِ بہ زبردست پيماني تي هڪ نئين انگريزي تعليمي نظام جي ضرورت هئي جو ڪيترن ئي اهڙن سببن جي ڪري يڪدم ساري سنڌ ۾ قائم نہ ٿي ٿي سگهيو. البت ڪي انفرادي ڪوششون شروع ٿي ويئيون، ۽ ڪجهہ انگريزي اسڪول بہ کليا، جن ۾ انگريزيءَ جي ذريعي محض عيسائيت ٿي سيکارجڻ ۾ آئي،

جيئن ته اهي اداره مشنرين جا هئا . ليڪن اهي انفرادي ڪوششون به ساري ملڪي نظام لاءِ ڪنهن به صورت ۾ معاون ٿي نه ٿي سگهيون. ان ڪري هڪ اهڙي تحريڪ وجود ۾ آئــي جنهن جو مطلب هي هو ته سنڌي ٻوليءَ کي ئي سرڪاري زبان قرار ڏنو وڃي . ان مسئلي ۾ سنڌين لاءِ پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ ۾ تعليم جو سوال به مسايل هو .

اڃا اهي ويچار ويڙهايا پئي ويا ته سنه ١٨٥١ع ۾ سربارٽل فريئر (١) هڪ سرڪيولر جاري ڪيو ، ته سڀ سرڪاري عملدار سنڌيءَ جو امتحان پاس ڪن. پر تيستائين ته سنڌي لکڻ ۾ ئي نه ٿي اچي سگهي جيستائين ان لاءِ ڪا مقرر ”الف - بي“ هجي . بس اهي ئي ڳالهيون هيون جن جي ڪري موجوده سنڌي ”الف - بي“ جي تشڪيل جو سوال اٿيو .

سنڌ صوبي جي گزيٽيئر (٢) مان معلوم ٿو ٿئي ته ان معاملي ۾ خود انگريز عملدارن جي وچ ۾ به اختلاف پيدا ٿيو تـه آخر سنڌي ٻوليءَ لاءِ ڪهڙي ”الف - بي“ مقرر ڪئي وڃــي. جيئن ته ان وقت سنڌيءَ ۾ هڪ کان وڌيڪ خط رائج هئا . مسلمانن قديم زماني کان وٺي عربي ”الف - بي“ پئي ڪم آندي . ڪيئي ديني ڪتاب ۽ شاعريءَ جا ڪتاب جي ڪلهوڙن واري وقت کان انگريزن جي حڪومت جي اوائلي وقت تائين لکيا ويا هئا . تن مهني ۾

---

(١) سربارٽـل فريئر ، جنهنجي نالي ڪراچيءَ ۾ فريئر هال آهـي، سو سنه ١٨٥٠ع ۾ سنڌ جو ڪمشنر مقرر ٿيو هو . ١٨٦٢ع ۾ بمبئيءَ جو گورنر ٿي ويو. سنه ١٨٨٣ع ۾ ولايت ۾ سندس قبضو ٿيو .

(2) Aitken. E.H., "Gazetteer of the Province of Sind". Mercantile Steam Press. Karachi. 1907. Chapter XII. "Education".

عربي "الف - بي" ڪم آندي ويئي هئي. اهوئي سبب هو جو سر رچرڊ برٽن (١) انگريزن تي زبردست زور ڏنو ته عربي "الف - بي" ئي سنڌي ٻوليءَ لاءِ اختيار ڪئي وڃي، ۽ نه سنڌي اچار وارن حرفن لاءِ ڪن حرفن کي ٽٻڪن ڏيڻ سان، يا جن حرفن تي اڳ ۾ ئي ٽٻڪن ڏيڻ جو رواج آهي، تن ۾ ٽٻڪن جي اضافي سان سندن ڪا صورت مقرر ڪئي وڃي.

ڪيترا هندو اڪثر مختلف نمونن ۾، هٽڪي يا هٽائي "الف - بي" (ڏسو چارٽ ٣) ڪم آڻيندا هئا، جا قديم ديوناگري يا ارڌ ناگري خط تان ورتل هئي. ان ڪري ڪئپٽن اسٽئڪ (٢) جو وري اهو رايو هو ته هندن جي هٽڪي "الف - بي" ۾ ئي ڪجهه سڌارو آڻي، ان کي سنڌيءَ لاءِ اختيار ڪيو وڃي. حقيقت هيءَ آهي ته اها هٽڪي يا واڻڪي "الف - بي" ڪيترائي هندو واپاري ۽ ڪي ٿورڙا مسلمان به محض ليکي چوکي ۾ ڪم آڻيندا هئا. ازانسواءِ اها "الف - بي" هر ڪو پنهنجي نموني ۾ پيو لکندو هو. ٻي ڳالهه هيءَ هئي ته جيئن ته ان "الف - بي" ۾ ڪو به حرف علت نه آهي، ان ڪري جو لکندو هو، سوئي پڙهي سگهندو هو، يا اڳيون رڳو اوٽ تي مطلب ڪڍندو هو (٣).

---

(١) سررچرڊ برٽن سنڌي ٻوليءَ جو زبردست ڄاڻو هو، ۽ ڪيس ٻوري ڄاڻ هئي ته عربي "الف - بي" ڪٿان ڪان سنڌ ۾ ٻي لکجڻ ۾ آئي، نيڄ سنڌي اچارن لاءِ اڳ ۾ هتي جي مسلمان عالمن ڪهڙو اصول اختيار ڪيو هو، ۽ ڪيئن عربي سنڌي "الف - ب" ارتقا ڪري ذري گهٽ آخري ۽ مڪمل منزل تي اچي پهتي هئي.

(٢) هيءَ صاحب ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تي فائز هو ۽ سنڌيءَ جو چڱو ڄاڻو هو. هن هڪ سنڌي ويا ڪرڻ جوڙيو ۽ هڪ لغت پڻ لاهي هئي.

(3) "Having no vowel marks, it was extremely difficult to decipher except the reader knew what the writer was likely to mean.." See: "Gazetteer of the Province of Sind", edited by E. H. Aitken, Mercantile Steam Press, Karachi, 1907, Chapter XII, "Education", p. 473.

هندي يا واڻڪي الف بي

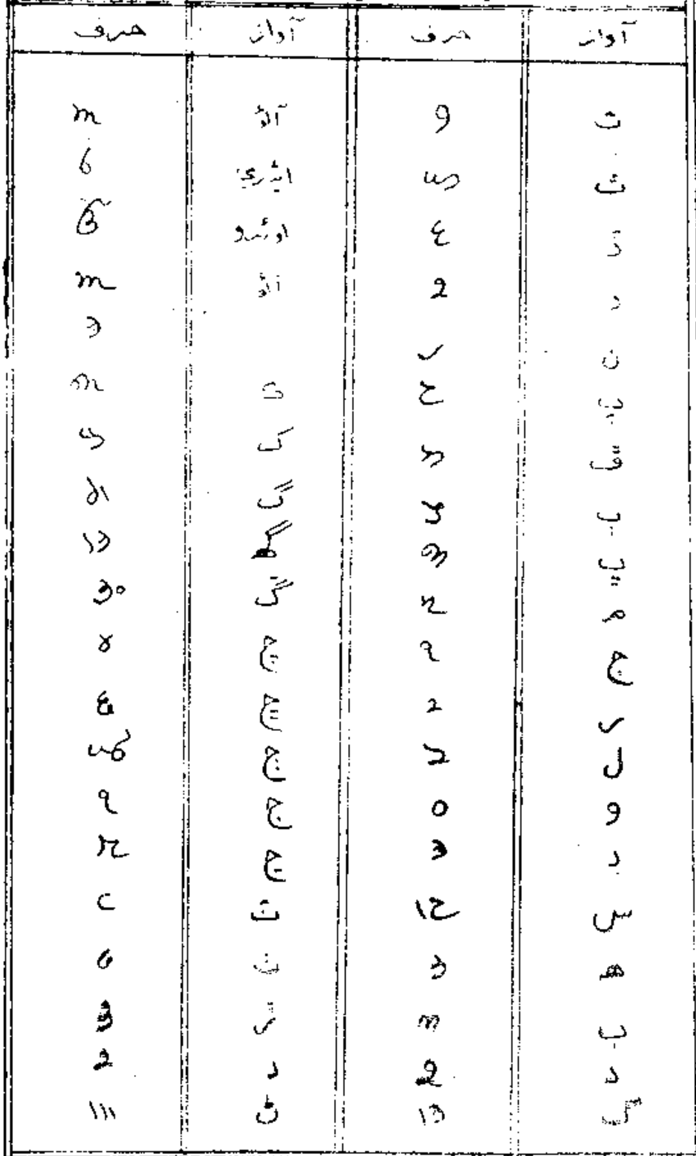

ھرپتگم سنس بڪ ڊپو شاهي بازار سکر ۾ لٽون جي ڇاپيل
هندو سنڌي اکرن جي هڪ چوپڙيءَ تان ورتل.

اهوئي سبب هو، جنهن سر رچرڊ برٽن جهڙي ماڻهوءَ ۽ ٻين عالمن هٺڪي نموني جي "الف ـ بي" جي سخت مخالفت ڪئي.

ڪن هندن، ۽ ڪن انگريزن ان ڳالهه تي به زور پئي ڏنو جئن جيمس صاحب جي لکيت مان صاف ظاهر آهي ته ديوناگري کي ئي سنڌيءَ لاءِ اختيار ڪيو وڃي. پر حقيقت ۾ ديوناگريءَ جو ان وقت سنڌ ۾ ڪو وجودئي ڪون هو، ۽ اها قديم ارڏنا گري هئي، جا سنڌ ۾ ڪنهن به فرقي يا ڪنهن به مذهب جي ماڻهن ۾ رائج نه هئي (١). ان ڪري اهڙي اجائي راهه جي به سخت مخالفت ٿي.

سر بارٽل فريئر جو رايو هو ته عربي الف ـ بي اختيار ڪئي ويندي ته هندو اعتراض اٿاريندا، ۽ جي هندن جي هٺڪي "الف ـ ب" اختيار ڪئي ويندي ته مسلمان اها ڳالهه نه مڃيندا. اهو اختلاف ڪافي ڏينهن تائين قائم رهيو، جيستائين سنڌيءَ لاءِ ڪا الف ـ بي مقرر ٿئي، تيستائين سنڌيءَ جي سيکارڻ، يا ان ۾ تعليم ڏيڻ جو ڪو سوال نه ٿي اٿيو.

بهرحال سنه ١٨٥٣ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ، آخري فيصلو ڏيئي مذڪور اختلافن کي ختم ڪري ڇڏيو. ڪورٽ جو فيصلو هو ته عربي الف ـ ب ئي اختيار ڪئي وڃي، ۽ تعليمي سرشتو جاري ڪيو وڃي، جنهن لاءِ اڳوات ئي ڪمپنيءَ ڏهه هزار رپيا به منظور ڪيا هئا.

---

(1) ... "Devanagari is proposed for adoption; though I believe it is not actually employed by any class of Sindhians." See: "Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India". Quotation from "A History of Sindhi Language" (سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ) by Bherumal. p. 267.

ڪورٽ جي ان حڪم تحت، سنڌي الف-بي جي تشڪيل لاءِ سربارٽل فريئر ۽ سر بئرو ايلس جي صدارت هيٺ، هتي جي اُن عالمن جي هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي ويئي. ڪاميٽيءَ جا هيٺيان ميمبر هئا:

(١) خانبهادر مرزا صادق علي بيگ مرحوم حيدرآبادي
(٢) ميان محمد (پوءِ نار مل اسڪول جو ماستر)
(٣) قاضي غلام علي ٺٽوي
(٤) ميان غلام حسين ٺٽوي
(٥) راءِ بهادر نارائڻ جڳننات
(٦) ديوان ننديرام ميرائي، سيوهاڻي
(٧) ديوان پريداس انندرام رامچندائي، حيدرآبادي
(٨) ديوان اڌارام ٿانورداس ميرچندائي حيدرآبادي

مذڪور اُن ميمبرن تي مشتمل ڪاميٽيءَ ۾ الف-بي جي شڪيل تي زبردست بحث هليو. ڪن صاحبن ته ان ڳالهه تي به زور پريو ته اهڙي الف-بي ٺاهجي جنهن ۾ ا ۽ ع جي بدران هڪ ئي حرف ڪم اچي. اهڙيءَ طرح 'ت ۽ ط'؛ 'ث، س ۽ ص'؛ 'ح ۽ ھ'؛ 'ز، ذ، ض ۽ ظ'؛ 'ڪ ۽ ق' جي بدران به هڪ هڪ حرف مقرر ڪيو وڃي؛ باقي نج سنڌي اچارن لاءِ ڪي خاص حرف مقرر ڪيا وڃن. پر ان ڳالهه تي زور ڀريندڙن جي راءِ جن سببن جي ڪري رد ڪئي ويئي سي هيٺ ڏجن ٿا (١):

(أ) سنڌي ٻولي اڳيئي عربي صورتخطيءَ ۾ لکڻ ۾ ايندي اچي، تنهن ڪري باقي فقط نج سنڌي آواز ڏيکاريندڙ حرفن لاءِ صورتون مقرر ڪجن.

---

(١) محمدصديق ميمڻ: "سنڌي ادب جي تاريخ،" حيدرآباد، ١٩٣٧ع، ص ص ٢٣-٢٥

(ii) سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي ۽ فارسي لفظ گڏجي ويا آهن. جيڪڏهن انهن حرفن جون صورتون مٽائي ڇڏيون ته ٻوء لفظن جي صحيح معنيٰ ۽ اصليت بلڪل گم ٿي ويندي. عربي ۽ فارسي حرفن کي اصلوڪي صورت ۾ قائم رکڻ ڪري اهڙي مونجهه پيدا نه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته عربي ۽ فارسي ٻولين جون نهايت عمديون ڊڪشنريون موجود آهن.

(iii) مسلمانن جا ٻار هينئر پنهنجا عربي حرفن گڏيل نالا درست ۽ بامعنيٰ لکي سگهن ٿا. جيڪڏهن سنڌي آئيويٽا (الف - بي) مان عربي حرف ڪڍي ڇڏيا ته ٻه مسلمان پنهنجو لاڳاپو عربيءَ ۽ فارسيءَ مان ڪين ڇـڏي سگهندا . ٻوء مشڪلات هيءَ پيدا ٿيندي، جـو مثلاً هڪڙي ڇوڪر جـو نالو آهي ”محفوظ علي“، هاڻي جيڪڏهن سنڌي آئيويٽا مان عربي حرفن جون صورتون ڪڍي ڇڏيون ته پـوء ان ڇوڪر کي اسڪول ۾، مثال خاطر ”موڦو جالي“ لکڻ سيکاريندا . پر ان جا مائٽ ائين ڪڏهـن به ڪين پسند ڪندا، ته هڪ بامعنيٰ ۽ درست نالو، بلڪل بي معنيٰ ۽ غلط صورت ۾ ٻار کي سيکارڻ ڏين.

(iv) سترهين صديءَ جي وچ کان وٺي هـن وقت تائين مسلمانن عربي صورتخطيءَ ۾ پنهنجي سنڌي ٻـوليءَ جـو تمام ڇڱو لٽريچر (ادب) موجود ڪيو آهـي. جيڪڏهن هاڻي سنڌي آئيويٽا مان عربي حرفن جـون

صورتون ڪيدي ڇڏيون ته اهو ٻن ايرانـي سو ورهين جو لٽريچر مسلمانن جي آئينده نسل لاءِ بلڪل بيڪار ٿي پوندو.

(١) آفريڪا ۽ ايشيا جي وڏين وڏين حڪومتن جهڙوڪ مصر ۽ زنجبار وغيره ۾ سرڪاري دفتر لاءِ جا صورتخطي مقرر ٿيل آهـي، سا يا ته عربي ۽ فارسي آهي، يا انهن سان مشابهت رکندڙ آهي. تنهن ڪري سنڌي صورتخطي به عربي نموني تي قائم رکڻ گهرجي.

وڏي بحث مباحثي کان پوءِ آخر ڪاميٽيءَ عربي الف - بي جا اوڻٽيهه حرف قائم رکيا. فارسيءَ جا ٽي حرف پ، چ ۽ گ، جي اڳيئي گهڻي وقت کان سنڌي خط ۾ استعمال هئا، سي پڻ قائم رکيا ويا(١). باقي ٻه سنڌي اچارن وارن ويهن حرفن جون صورتـون مقرر ڪيون. ياد رهي ته "الف - بي" تي بحث وقت، مسلمانن جو سارو ادب، جو ڪلهوڙن واري وقت کـان ان وقت تائين پيش ڪيو ويو هو، سو خود انگريزي عالمن ۽ ڪاميٽيءَ اڳيان موجود هو. اهڙيءَ طرح ڏٺو ويو ته ٻه سنڌي اچارن وارن حرفن مان ڪيترن حرفن جون صورتون اڳ ۾ ئي مڪمل هيون ۽

---

(١) عام طـرح عربي الف - بي ۾ همزي (ء) کي ڌار حرف قرار نه ڏنـو ويندو آهي. پر ڪاميٽيءَ اهو حرف به عربي مان ورتو ۽ ان کي سنڌي الف-بي ۾ ڌار ڪري رکيو. اهڙيءَ طرح عربي الف - بي جا اوڻٽيهه حرف قبول ڪيا ويا.

"Mr. (afterwards Sir Barrow) Ellis. with the assistance of some native scholars devised an alphabet extending the 29 Arabic letters to 52 which was printed and issued in July 1853". See: Aitken, E. H. "Gazetteer of the Province of Sind", Mercantile Steam Press, Karachi, 1907. p. 474.

انهن ۾ ڪنهن به تبديليءَ يا سڌاري جي ڪا گنجائش ڪانه هئي، انهن مڙني حرفن کي به ڪاميٽيءَ پنهنجيءَ ان صورت ۾ بحال رکيو ۽ باقي ڪي حرف هئا، جي يا ته مختلف صورتن ۾ پيا لکيا هئا يا منجهن پڻ ڪنهن سڌاري يا تبديليءَ جي ضرورت هئي، تن مان مختلف صورتن ۾ لکجڻ وارن حرفن جي هڪ ئي صورت مقرر ڪئي ويئي ۽ باقي حرفن ۾ گهربل سڌارو آندو ويو. انهن جون صورتون مقرر ڪيون ويئيون. اهي حرف هيٺيان هئا:

'ٽ، ٺ، ڦ، ڃ، جهه، ڄ، ڏ، ڊ، ڍ، ڙ، ڳ، گهه، ڱ ۽ ڻ،

باب چوٿين ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته 'ٽ' حرف ڪڏهن 'ٺ' جي صورت ۾، ته ڪڏهن وري 'ٽ' جي ان اچار لاءِ جنهن ۾ 'ڙ' جو آواز به سمايل آهي، تنهن کي 'ٽر' جي صورت ۾ لکيو ويندو هو. ڪاميٽيءَ ان حرف جي هيءَ صورت بس 'ٽ' ڪري قبول ڪئي. ان جو سبب هيءُ آهي ته 'ٺ' حرف آخر ۾ گهٽو ڪري ان ئي صورت ۾ لکيو ٿي ويو. 'ڙ' جي آواز گڏيل 'ٽ' جي اچار لاءِ ڪاميٽيءَ ڪنهن جدا حرف جي صورت محسوس نه ڪئي. ان جو هڪ سبب هيءُ آهي ته "ڙ" جي آواز گڏيل "ٽ" جو اچار لاڙ ۾ عام نه آهي. اهڙيءَ طرح ان کي غالباً، عام استعمال جي حيثيت ۾ نه ورتي ڪري، 'ٽ' جي پنهنجي نموني وارن اچارن لاءِ هڪ ئي حرف مناسب سمجهيو ويو. باقي پڙهندڙن جي سمجهه يا سندن اچارڻ جي نوع تي ڳالهه ڇڏي ويئي. بهرحال مٿين اصول تحت 'ڊ' حرف جي به پنهنجي نموني وارن اچارن لاءِ ('ڙ' ڇڙي ۽ 'ڙ' گڏيل اچارن لاءِ) هڪ ئي حرف 'ڊ' مقرر ڪيو. هن ڪان اڳ 'ڊ' حرف ٻن صورتن 'ڊ' ۽ 'ڊ ر' ۾ لکجڻ ۾ پئي آيو.

ٺ حرف، جو اڳ ۾ 'ٺ' جي صورت ۾ لکيو ويندو هو، تنهن جي ٽن ٽپڪن مان هڪ ٽپڪي گهٽائڻ جي ضرورت هئي؛ ۽ اهڙيءَ طرح ان حرف جي موجوده صورت مقرر ٿي. 'ڦ' حرف کي جيڪڏهين پنهنجي اڳين صورت 'ڤ' ۾ رکيو وڃي ها ته ڪنهن به روليءَ پوڻ جو (منهنجي خيال ۾) ڪو سوال ئي ڪونه هو، پر وسرگ آوازن جي حرفن 'ڀ' ۽ 'ٺ' وانگر هن اچار واري حرف لاءِ چار ٽپڪا مقرر ڪيا ويا.

'ڄ' حرف، جيئن ڏسي آيا آهيون ته 'ڄ' جي صورت ۾ لکيو پئي ويو، ۽ آخر ۾ اهو حرف موجوده صورت ۾ به لکجڻ ۾ پئي آيو. ساڳئي وقت 'ڃ' حرف به 'ڃ' ۽ 'ڄ' ٻنهي صورتن ۾ لکيو پئي ويو. ان ڪري ڪاميٽيءَ اڳين صورتن مان 'ڄ' لاءِ 'ڄ' جي صورت مقرر ڪئي، ۽ 'ڃ' لاءِ 'ڃ' جي صورت بحال رکي. 'ڏ' کي اڳي هن 'ڌ' صورت ۾ لکيو ويندو هو. ڪاميٽيءَ مٿئين هڪ ٽپڪي کي، ٻن ٽپڪن جي هيٺان ڪري ان حرف جي موجوده صورت 'ڏ' مقرر ڪئي. 'ڊ' ۽ 'ڍ' ۾ فرق ڪرڻ خاطر 'ڊ' کي هڪ ٻيو به ٽپڪو ڏيئي، 'ڍ' حرف جي موجوده صورت رکي وئي. ان ڪان اڳ 'ڊ' کي 'ڊ' حرف جي صورت ۾ لکيو ويندو هو.

'ڙ' حرف، جيئن پولتي لکي آيا آهيون، ته آخر ۾ ٻن صورتن 'ڑ' ۽ 'ڙ' ۾ لکيو ويندو هو، پر جيئن ته 'ژ' فارسي حرف اچار ۾ موجود آهي، ان ڪري ان 'ژ' جي ٽن ٽپڪن ۾ هڪ ٽپڪي جو اضافو ڪري 'ڙ' جي اهائي، يعني موجوده صورت مقرر ڪئي وئي. 'ڳ' ۽ 'ڱ' پڇاڙيءَ تائين 'ڪ' يا 'گ' جي صورت ۾

پيا لکيا ھئا. 'ڪ' حرف پنھنجيءَ ان صورت ۾ اڳئي موجود ھو. ان ڪري انھن حرفن جي لاءِ 'ڪ' واري صورت قبول ڪئي ويئي. پر 'گ' حرف به موجود ھو، ان ڪري 'گ' کي ھيٺان ٻه آڏا ٽِٻڪا ڏيئي 'ڳ' جي صورت مقرر ٿي، ۽ 'گ' کي مٿان ٻه پاسيرا ٽِٻڪا ڏيئي 'ڱ' جي موجوده صورت قائم ڪئي ويئي.

انھن حرفن کان پوءِ سوال ھو 'جھ' ۽ 'گھ' جو، پر اسان جيئن مٿي ڏيکاري آيا آھيون، ته سنڌي "الف-بي" جي ارتقا ۾ ھڪ خاص اصول ڪارفرما ٿي رھيو آھي ۽ اھو ھي ته حرفن لاءِ ھميشه ٽِٻڪن کي ترجيح ڏني ٿي ويئي آھي، ۽ وسرگ اچارن لاءِ گھڻو ڪري مرڪب حرف استعمال نه ڪيا ويا آھن. ليڪن 'جھ' لاءِ ڇھن ٽِٻڪن کان وڌيڪ ٽِٻڪن جي ضرورت پوي ھا، جيڪڏھن ڪاميٽيءَ ان اچار لاءِ 'ج' ۽ 'ھ' جو مرڪب حرف نه بنائي ھا. ڇو ته 'ڇ' ٽائين ته ڇھن ٽِٻڪن کان ڪم ورتو ويو ھو. ساڳيءَ طرح 'ڳ' ۽ 'ڱ' کي ٻه ايا ۽ ٻه پاسيرا ٽِٻڪا اڳي ڏجي چڪا ھا، يا مقرر ڪيا ويا، ۽ 'گ' تي وڌيڪ ٽِٻڪا ڏيڻ قطعي ناموزون سمجھيو ويو. اھڙيءَ طرح 'گ' ۽ 'ھ' کي گڏي 'گھ' جو مرڪب حرف ۽ 'ج' ۽ 'ھ' کي گڏي 'جھ' جو مرڪب حرف بنايو ويو.

'ڻ' حرف ان وقت تائين اڃا 'ن' جي صورت ۾ لکيو ٿي ويو. ان حرف مٿي ھڪ ٽِٻڪي ۽ ننڍي طوئي (ط) جي ھڪ ئي وقت ڪا ضرورت نه ھئي. ان ڪري ان مان نقطو ڪڍيو ويو، ۽ ان حرف جي موجوده صورت 'ڻ' مقرر ڪئي ويئي. اھڙيءَ طرح ويھن نج سنڌي اچارن وارن حرفن جون صورتون به مستقل طرح مقرر ٿي چڪيون، ۽ موجوده سنڌي الف-ب جي تشڪيل ٿي.

پاونجاھ حرفن تي مشتمل اھا الف-ب (ڏسو چارٽ ٣) جولاءِ

١٨٥٣ع ۾ ڇاپي پڌري ڪئي ويئي، ۽ ان وقت کان سنڌي ٻوليءَ جي تحرير ۾ ڪم اچڻ لڳي ۽ جا اڄ به ڪم پيئي اچي.

جڏهن موجوده الف-ب لهي راس ٿي ۽ ان جي سرڪاري طرح پڌرائي به ڪئي ويئي، تڏهن يڪدم تصنيف ۽ تاليف جو ڪم به شروع ٿي ويو. مگر سنڌي لفظن جي نحوي ملاوتن بابت ڪوبه فيصلو ڪونه ٿيو هو، تنهن ڪري جيتوڻيڪ نئين آئيويٽا ڪم ۾ اچڻ لڳي، پر لفظن جي گڏيل آوازن ۽ نحوي ملاوتن لکڻ لاءِ هرڪو پنهنجي سر اختيار وارو هو. خود تعليم کاتي جي اوائلي ڪتابن ۾ جدا جدا نمونن سان لفظن جون ملاوتون لکڻ ۾ اينديون هيون (١). اهڙين اڻپورين نحوي ملاوتن ۽ لفظن جي صورتن جو هڪ مثال، هڪ جهوني ڪتاب سڌاتوري ۽ ڪڌاتوري جي ڳالهه (٢) مان هيٺ ڏجي ٿو:

"صاحب سڄڻو! ٻڌو، هڪ ڏوٿ ۽ ٻه ڪڌاتوري ڪٽنو آهي ۽ منشي دفتر جي جو پٽ ڏوهه آهي، جيئه پنهجي ڪم ۾ پيا ان سار ڪان رکي ۽ ٻي کي پنهجي ڪم ۾ منو ڪل ڏيئي چيڏٺا ۽ هاڻ آن سڀنا منشي دفتر جو پٽ سڀهنا پنهجي ڪم ڪان نکري وهي ۽ ڪڌاتورو پنهجي ڪوٽ ۽ ٻوه جي سبب ٿي وره بند ۾ رهي ڏه ڪٽي. مائن کي گهرجي ته ڪڌاتوري ۽ ڏهاج جي ڳال سڻي ٻاڻ کي پاهن ته ٻچڙن جي گڏ اٿين وٺن منجهان ڪوڙي پلاءَ ٿي رسن، پوءِ گهرجي تجي ماڻو دنيا ۾ ٻاڻ کي چڱن ماڻن مان ٿا پائين سي چڱي ۽ موچاري وات ڏسي ٻاڻ کي بچڙائي ۾ نه گڏين" (٣).

---

(١) محمد صديق ميمڻ "سنڌي ادبي تاريخ" ١٩٣٧ع ص ص ٢٦ ۽ ٢٧

(٢) هيءُ ڪتاب انهن اوائلي ڪتابن مان آهي، جي موجوده "الف - ب" جي لهڻ کان پوءِ ترت ظاهر ٿيا. اصل قصو هنديءَ ۾ "سني ڌرم" نالي مصنف جو جوڙيل آهي. جنهن کي سيد ميران محمد شاه ولد سيد محمد شاه سن ١٨٥٥ع ۾ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

(٣) سماهي مهراڻ نمبر ١ - ١٩٥٦ع.

موجوده سنڌي الف-ب جي لهن ڳالهه، لفظن جون صورتون جڏهن اهڙي نموني ۾ لکجڻ ۾ آيون ۽ سي به جداجدا ڪتابن ۾ جدا جدا نموني ۾، تڏهن پڙهندڙن لاءِ زبردست مونجهارو پيدا ٿيو. ان ڳالهه کي محسوس ڪندي جيڪب صاحب (سنڌ جي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر) اهڙن لفظن جا، جي جدا جدا صورتن ۾ لکيا پئي ويا، خاص نقشا تيار ڪرايا ۽ ڇپائي پڌرا ڪيا. هن صاحب بيهڪ جي نشانين بابت به ڪي نقشا ڇپايا ۽ انهن کي اسڪولن ۾ عام ڪيو. ان سڌاري کان پوءِ جي ڪتاب لکيا ويا تن ۾ اهڙو سڌارو آندو ويو، تن مان هڪ ڪتاب جو مثال هيٺ ڏجي ٿو (١):

”جي اسين اهڙي ڳالهي ڪري جي پئي ڪوڙي نه هجن، مگر اهڙي هجن، جن مان به معنا پئي نڪرن يا هيئن هجي جو اهي ڳالهي هجن سچي، پر جنهن کي، پڌاي تنهن جي سمجهه ۾ ان کان ٻيءَ طرح پيي اچن، ته اهڙين ڳالهين ڪرڻ ڪري، اسين ماڻهن کي ڪوڙ تي ٿا ويساهه ڪراي. پوءِ جيتوڻيڪ انهيءَ دستور ڳالهه ڪرڻ ڪري اسين اوترن لفظن ۾ پنهنجن ڇپن منجهان ڪوڙ ڪونه ٿا ڪيون. پر ڇنبو مڙيوئي اٿين، ته به سچتي ڳالهه ڪئي اٿون ۽ سچ آهي ته هيءَ سڀني ڳالهين ۾ مطلبن اهڙو آهي جهڙو ته جڻ ڪوڙ ڳالهائڻ، ۽ ڪوڙ جهڙو عيبدار آهي“.

صورتخطيءَ ۾ ايتري سڌاري بعد به، اجا ڪي خاميون موجود هيون، جيئن مٿين مثال مان ظاهر آهي. ان ڪري سنه ١٩١٥ع

---

(١) سنڌي ڇوٿون ڪتاب (سڌاري تيار ڪيل) ڪوڙيمل چندنمل کلناڻي؛ ٽرانسليٽر ايڊيوڪيشنل ڊپارٽمينٽ سنڌ. (گورنمينٽ سنڌ سينٽرل بڪ ڪراچي) سنه ١٨٩١ع سبق اوڻيهون: ڪوڙ.

۾ ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب جي صدارت هيٺ وري هڪ ٻي ڪاميٽي مقرر ٿي، جنهن اهڙن سڀني لفظن جون وڏيون يادداشتون تيار ڪيون، جي اڃا به جدا جدا نمونن ۾ يا وري غلط نمونن ۾ پيا لکيا هئا. انهن سڀني لفظن جي صورتن کي درست ڪيو ويو، ۽ اهڙيون سڀ يادداشتون. تعليم اخبار، ماه مئي ۽ جون سنه ١٩١٥ع ۾ ڇاپي پڌريون ڪيون ويون.

ٻر حقيقت هيءَ آهي ته اڃ به ڪي لفظ جدا جدا صورتن ۾ پيا لکجن، مثلاً اڃان- اڃا، ماڻهون- ماڻهو، ٻيون- ٻيو وغيره، ۽ اهڙي دستور کي ٻنجو ڏيڻ، شايد مشڪل ڪم آهي، تاهم الف-بي اهائي آهي، جا سنه ١٨٥٣ع ۾ مقرر ٿي.

باب ڇهون

تنقيدي جائزو

باب ٽئين کان وٺي باب ڇهين تائين تفصيلوار ذڪاريو ويو آهي ته ڪيئن عربي الف-بي کي سنڌي صورتخطيءَ لاءِ اختيار ڪيو ويو، ۽ ان ۾ موجوده فارسي الف-بي جا وڌيڪ ٽي حرف 'پ، چ ۽ گ' داخل ڪيا ويا، ۽ نيٺ سنڌي آوازن لاءِ عربي الف-بي جي صورتن کي 'پ، چ ۽ گ' جي صورتن جي روشنيءَ ۾ مختلف صورتون ڏنيون ويئيون ۽ آخرڪار انهن اٺئن رائج صورتن کي ڏيان ۾ ڏري آخرين فيصلو ڪيو ويو، جنهن موجب موجوده سنڌي الف-بي قائم ٿي آهي. جڏهن اها الف-بي سرڪاري طور استعمال ۾ رائج ڪئي ويئي ۽ ان جي استعمال جو ۱۹ سالن جو عرصو يعني ۱۸۵۳ع کان وٺي ۱۸۷۲ع تائين اٺين گذري چڪو هو، تڏهن ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، سنڌي زبان جو گرامر انگريزيءَ ۾ لکيو، جنهن ۾ هن صاحب ان الف-بي تي تنقيد لکي، سندس راءِ هئي ته سنڌي زبان لاءِ سنسڪرت جي الف-بي مناسب هئي ڇو ته اها سنسڪرت ۽ پراڪرت جي سچي ڌيءَ آهي(۳)، پر ڇاڪاڻ ته سنڌ جي موجوده سماج ۾ وڏي مذهبي تبديلي اچي چڪي آهي (يعني اڪثريت مسلمانن جي ٿي چڪي آهي) تنهن ڪري مردم شماريءَ جو

---

(1) Dr. Ernest Trump: "Grammar of Sindhi Language", 1872,pp.1-6.

(2) Ibid p, 1,

(۳) اهو نظريو هن وقت ختم ٿي چڪو آهي، ڇوته غلط ثابت ٿي چڪو آهي (ايڊيٽر)

وڏو حصو ان کي استعمال ڪرڻ جهڙي خلاف آهي ۽ پنهنجي علم ادب کي عربي صورت خطيءَ ۾ قلمبند ڪيو آهي، جا صوتيات جي لحاظ کان سنڌي زبان لاءِ ناقص آهي. اهوئي سبب آهي جو نه سنڌي آوازن لاءِ ماضيءَ ۾ جيڪي صورتون استعمال ڪيون پئي وييون آهن، تن ۾ يگانگي ناهي ۽ ڦيرڦار پئي رهي آهي.

مٿينءَ راءِ پيش ڪرڻ کان پوءِ ٽرمپ صاحب هيءَ تنقيد پيش ڪئي آهي ته جئين وسرگ آوازن لاءِ /ک/ ۽ /ه/ ملائي /که/ جي صورت، ۽ /ج/ ۽ /ه/ ملائي /جه/ جي صورت اختيار ڪئي وئي آهي، تيئن /ڪ/ (ڪ) مان /کهه/، /ج/ مان /جه/، /ت/ مان /ته/، /د/ مان /ده/، /پ/ مان /په/ ۽ /ب/ مان /به/ صورتون بنايون وڃن ها. ان بعد لکيو اٿس ته /ٿ/ جي صورت /ٿ/ رکي وڃي ها ۽ ان جي وسرگ آواز کي /ٿه/ جي صورت ڏني وڃي ها. اهڙي نموني /ڏ/ کي /ڏ/ جي صورت ڏجي ها، ۽ ان جي وسرگ آواز کي /ڏه/ جي صورت ڏني وڃي ها. /ڻ/ کي /ڻ/ جي صورت، /ڏ/ کسي /ڎ/ جهڙي صورت ۽ /ڱ/ کي پشتو صورتخطيءَ واري صورت ڏني وڃي ها (۱). ڪن وسرگ ۽ اوسرگ آوازن لاءِ اهي صورتون جو اختيار ڪجن ها، تنهن لاءِ ڪو به معقول سبب نه ڏنو ويو آهي. ان جي برخلاف مختلف صورتن جي تاريخي استعمال کي بلڪل نظر انداز ڪيو ويو آهي. اها هڪ شخصي تجويز هئي جا خود صوتيات جي لحاظ کان موجوده صورتخطي وڌيڪ ناقص آهي (۲).

(۱) ص - ۹

(۲) ڏسو ڊاڪٽر الانا جو ڪتاب "سنڌي صورت خطي" ڇاپو پهريون، ص ت کان ج تائين ۽ سندس لنڊن واري ٿيسز (Thesis). ايڊيٽر

ڊاڪٽر ٽرمپ کان پوءِ اول مرزا قليچ بيگ ۽ پوءِ ديوان پيرو مل آڏواڻي مروج سنڌي الف - بي تي تنقيد لکي ۽ هيءَ راءِ ظاهر ڪئي ته اردوءَ وانگر سنڌي الف - بي ٺاهي وئي هئا ۽ وسرڳ آوازن لاءِ /هه/ ملائي وئي ها، جئن /گهه/ ۽ /جهه/ جون صورتون آهن (۱). مگر محترم محمد صديق ميمڻ سنڌي الف - بي جي تشڪيل بابت جيڪي لکيو آهي سو حقيقت کي ظاهر ڪري ٿو (۲). ديوان پيرو مل جو چوڻ آهي: ”مسلمان حاڪمن ڪڏهن به ڪنهن کي عربي خواهه پارسي سکڻ لاءِ پڌل نه رکيو هو، جنهن صورت ۾ خواجا ۽ ميمڻ اڄ تائين هندو- سنڌي اکر پيا ڪم آڻين، تنهن صورت ۾ لاڪنائون يا ماتراڻون گڏي اهي چالو ڪرڻ گهرندا هئا(۳).

---

(۱) مرزا قليچ بيگ: ”سنڌي وياڪرڻ“ (پاڱو ٻيون). سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ۱۹٦۰ع ص ص ٦٨-٧۰

(۲) محمد صديق ميمڻ: ”سنڌجي ادبي تاريخ“، مسلم ادبي پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، ۱۹۳٧ع، ص ص ۲۳-۲٦

(۳) پيرومل: ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ - ص ۲٦٨ .

نوٽ: خواجن کي پنهنجو ”خواجڪو خط“ يا چاليهه اکري آهي. خواجن جي روايت موجب سنڌن اها الف-بي ستين صدي هجريءَ ڌاري يا ان کان ڪجهه پوءِ، خاص طرح داعين ايجاد ڪئي، تا ته هو پنهنجي مذهب جي پرچار ان الف - بي ۾ تحريرن جي ذريعي ڪري سگهن. جيڪڏهن اها روايت صحيح آهي ته خواجن جي الف-بي ستين صديءَ جي آخر يا اٺين صديءَ جي شروعات ۾ ايجاد ٿي ته پوءِ چئبو ته سنڌ ۾ اها الف-بي به ڪافي عرصي کان ڪم ايندي رهي آهي، ۽ اڄ به آهي، پر اها الف-بي عام نه هئي، ۽ نه آهي، محض خواجن تائين ئي محدود رهندي پئي آئي آهي. ١٨٥٢ع ۾ جڏهن موجوده الف-بي جي تشڪيل ٿي رهي هئي، تڏهن خواجن ڪڏهن به اهو سوال نه اٿاريو هو ته ڪو سنڌن ”چاليهه اکري“ سنڌيءَ لاءِ اختيار ڪئي وڃي. خواجا جيتوڻيڪ ان الف-بي کي عام تحريرن ۾ استعمال ڪن ٿا، پر تڏهن به ان کي مقدس الف-بي يا مذهبي خط مڃين ٿا. (مصنف)

مسٽر ڀيرو مل جي مذڪور ذاتي راءِ مان معلوم ٿئي ٿو ته ٿي چڻ ته مسلمانن زور ڪري عربي الف-بي هندن مٿان مڙهي ۽ الف-بي جي تشڪيل لاءِ وهاربل ڪاميٽيءَ ۾ چڻ ته هندو ميمبر موجود هئائي ڪين. حالانڪ ديوان ننديرام انهسن هندو ميمبرن مان هڪ هو، جنهن عربي الف-بي اختيار ڪرڻ تي پورو زور ڏنو ازانسواءِ هٽڪي الف-بي جا اڪر ميمني جي نظر ۾ بلڪل بيڪار هئا. جيڪڏهن ڪن تمام ٿورڙن صاحبن ان هٽڪي يا واڻڪي الف-بي اختيار ڪرڻ بابت راءِ ڏني هئي تڏهن به انهن صاحبن ان ۾ زبردست سڌاري ۽ وڌاري جي ضرورت ٿي محسوس ڪئي. ازانسواءِ ان الف-بي کي ڪا مستقل صورت به نه هئي. هرڪو پنهنجيءَ مرضيءَ مطابق پيو لکندو هو. اهڙيءَ طرح ان الف-بي جا ڪيترائي نمونا هئا، جي هر لحاظ کان ناقص ۽ نامڪمل هئا. ٻئي طرف ارڏناگري يعني برهمي الف-بي جو سنڌ ۾ ڪنهن زماني کان ڪو وجود ئي نه هو.

ان ڪري اهڙي غير موجود ۽ غير مروج الف-بي کي اختيار ڪرڻ جو ڪو سوال نه هو. ان جي ابتڙ عربي الف-بي صدين کان سنڌ ۾ مروج هئي، ۽ ١٨٥٣ع واري وقت تائين، تقريباً ارتقا جا سڀ مرحلا طئي ڪري عربي، سنڌي الف-بي بڻجي چڪي هئي. ان ۾ سڀني اچارن لاءِ حرف موجود هئا، جن مان انتخاب جي ضرورت هئي، جو سرانجام ڏنو ويو ۽ موجوده سنڌي الف-بي جي تشڪيل ٿي (١). تاهم مسٽر ڀيرومل لکي ٿو:

"مطلب ته نئين آئيويٽا جوڙڻ ۾ غلط ڪم هو(٢)"؛ ۽ وري لکي ٿو ته:

---

(١) محمدصديق ميمڻ: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، ص ٣٤-٣٦.

(٢) ڀيرومل : سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ص ٣٦٨

"اردو آئيويتا، جا اکيئي هلندڙ هئي، سا سنڌيءَ لاءِ بہ اختيار ڪن ها.... (١).

جيڪڏهن اردو آئيويتا الف-بي ئي ڪئي اختيار ڪئي وڃي ها تہ بہ ڪيترن نہ سنڌي اچارن جهڙوڪ: ڄ، ڃ، ڳ، ڱ ۽ ٺ وغيره لاءِ نون حرفن ٺاهڻ جي ضرورت ٿئي هــا. ٻيو سوال آهي تہ مسٽر ڀيرومل جي نظر ۾ "نئين آئيويتا جوڙڻ، جي ضرورت ڪهڙي هئي اها الف-بي ڪاميٽيءَ تہ اختيار ڪئي جا قديم زماني کان مروج هئي، ۽ ان ۾ سون جي تعداد ۾ ڪتاب بہ لکيا ويا هئا. اها ٻي ڳالهہ هئي تہ هندو ان الف-بي ۾ ڪجهہ بہ لکي ڪونہ سگهيا. خود هتڪيءَ ۾ بہ رڳو ٿورڙيون ٻري سگهيا هئا، ۽ ڪاميٽيءَ جي اڳيان محض ڪنهن جون ٿورڙيون پيش ڪرڻ ان حقيقت جو دليل ۽ ثبوت هو تہ سواءِ عربي الف-بي اختيار ڪرڻ جي ٻيو ڪو چارو ڪونہ هو. عربي- سنڌي خط ۾ مسلمانن جيڪي سون جي تعداد ۾ ڪتاب لکيا هئا تن کي نظر انداز ڪرڻ آسان ڳالهہ نہ هئي، ازانسواءِ عربي فارسي لفظ بہ سنڌيءَ ۾ ماڻي چڪا هئا، جي خود هندن بہ ڳالهايا پئي. انهن ٻنهي ڳالهين کي نظر انداز ڪري، مسٽر ڀيرومل جي ذاتي راءِ کي ڪوبہ وزن ڏيئي نٿو سگهجي.

مرزا قليچ بيگ وانگر مسٽر ڀيرومل، نہ سنڌي اچار وارن حرفن جي ٽڪن تي اعتراض ڪندي وسرگ آوازن لاءِ، مرڪب حرفن بنائڻ تي جو زور ڏنو آهي سو بہ بلڪل بي سود آهي (٢). موجوده سنڌي الف-بي عربي الف-بي تان ٺهيل آهي، ۽ عربيءَ جا

---

(١) سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ -ص- ٢٦٨.
(٢) سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ -ص- ٢٦٥-٢٦٦

اوٺيهہ ئي حرف منجهس موجود آهن. ڪيترن عربي حرفن کي ٽپڪا ڏنل آهن, بلڪ ساڳئي اصول تحت مسلمان عالمن, ڪلهوڙن واري دور ڪان, نہ سنڌي اچارن وارن حرفن کي ٽپڪا پئي ڏنا آهن؛ ۽ اهڙيءَ طرح انهن حرفن جون صورتون بہ مقرر ٿينديون رهيون آهن. ڪاميٽيءَ ۱۸۵۳ع ۾ بالڪل ساڳيو اصول اختيار ڪيو. "جهہ ۽ گهہ" حرفن کي, جيئن پوئتي باب چوٿين ۽ پنجين ۾ بحث ڪري ڏيکاري آيا آهيون, مجبوراً مرڪب حرف رهڻ ڏنو ويو جيڪڏهن ان اصول کي نظرانداز ڪيو وڃي ها تہ يقيناً پوئين دور جا, اهڙيءَ الف-بي ۾ لکيل ڪتاب, بيڪار ٿي وڃن ها.

مسٽر پيرومل جو پيو اعتراض, سنڌي الف-بي جي حرفن جي ترتيب تي آهي (۱). حقيقت هيءَ آهي تہ عربي الف-بي جا حرف ٿوري مشابهت جي لحاظ کان ترتيب ڏنل آهن, ۽ سنڌي الف-بي جيئن تہ عربي الف-بي تان ئي ٺهيل آهي, ان ڪري ساڳئي عربي الف-بي واري اصول کي سنڌي الف-بي لاءِ بہ اختيار ڪيو ويو آهي. سنڌي الف-بي جي ترتيب ۾ ڪنهن بہ مونجهاري يا رولي جو باعث نہ ٿي بڻجي. اها ترتيب سرڪاري طرح سان اوائلي پارائن ڪتابن ۾ هن ريت هئي:

صورتي مشابهت جي لحاظ کان اِها الف-بي هن ريت آهي:

ا - انب ، ڄ - ڄڃ ،
ب - ٻلا ، ج - جتون ،
ٻ - ٻڪري ، ڃ - ڃٽي ،
ڀ - ڀلو ، خ - خچر ،

---

(۱) ان ئي اصول تحت ڦ کي ف جي پرسان رکيو ويو آهي .

ٻ - ٻولڙو ،
ت - تارو ،
ٿ - ٿونٿ ،
ٽ - ٽنڊڻ ،
ث - ثواب ،
ٺ - ٺنپ ،
ف - فانوس ،
ڦ - ڦيٿو ،
گ - گڏهه ،
ڳ - ڳيرو ،
ڱ - سڱ ،
ک - کٽ ،
ي - ياقوت ،
د - دهل ،
ذ - ذرو ،
ڌ - ڌوٻي ،
ڏ - ڏيڏر ،
ڊ - ڊيل ،
ڍ - ڍڳو ،
ح - حبشي ،
ج - جت ،
ڄ - ڄڀ ،

ع - عينڪ ،
غ - غاليچو ،
ر - رڇ ،
ز - زنجير ،
ڙ - ماڙي ،
م - مس ،
ن - نٽ ،
ل - لڪڻ ،
س - سان ،
ش - شينهن ،
ق - قلم ،
ص - صندوق ،
ض - ضامن
ڻ - وڻ ،
ط - طوطو ،
ظ - ظالم ،
ھ - هرڻي ،
جھ - جهرڪي ،
گھ - گهوڙو ،
ڪ - ڪتو ،
ء - همزو ،

ا، ب، ٻ، ڀ، ت، ٽ، ٿ، ٺ، ث، ڦ، ف،
ق، ڪ، ک، گ، ڳ، ڱ، ي، ڊ، ڍ، ڌ، ڏ،
ذ، ڄ، ج، ڃ، چ، ڇ، ح، خ،
ع، غ، ر، ڙ، ز، م، ن، ل، س، ش،
ق، ص، ض، ڻ، ط، ظ، ه، جھ، گھ،
ڪ، ء،

حقيقت هيءَ آهي ته مسٽر پيرومل ڪو سنڌي ٻوليءَ جي آوازن جو پارکو (Phonetician) نه هو. ان ڪري هن صاحب نه رڳو ٻ، ڏ، ڳ ۽ ڻ اچارن جي بنيادي آوازن لاءِ پر ٻين ڪيترين ڳالهين لاءِ صوتيات ڪان ڪم نه ورتو، ديوان صاحب ماهر لسانيات (Linguist) به ڪونه هو، ان ڪري هن صاحب سنڌي ٻولي ۽ خواهه سنڌي الف - بي جي باري ۾ جيڪي رايا ڏنا آهن، سي به محض ذاتي ۽ قطعي ناقص آهن.

بهرحال اهڙن ماڻهن ڪي هن موجوده سنڌي الف - بي ۾ رڳو اوڻايون نظر ٿيون اچن، سي سنڌن ئي سمجهه جو عڪس آهن. ان مان اسان‌جو مطلب اهو هرگز نه آهي ته موجوده سنڌي الف - بي ڪنهن قسم جي اوڻائيءَ کان آجي آهي، يا وري اها ڪامل ۽ مڪمل الف - بي آهي. اڄين ته دنيا جي ڪنهن به ٻوليءَ جي الف-بي ڪامل ۽ مڪمل نه آهي پر ڪيترائي، اهڙا اثر سبب آهن جن جي ڪري انهن اوڻاين جو دور ڪرڻ ناممڪن آهي. تجربي ثابت ڪيو آهي، ته رائج الف-بي يا صورتخطيءَ مان هٿ ڇراند ڪرڻ ڪيڏو نه خطرناڪ قدم آهي؛ خود ديوان پيرومل اعتراف ڪري ٿو ته ٿورا ورهه ٿيا، ته ڪراچي جي ”ڪيسري“

اخبار الين صورتخطي ڇپرائي، ته ٻولي سمجهڻ آسان ٿاهر ٿـي پيئي. پوءِ ته اخبار ئي بند ٿي ويئي. قدرت پنهنجا ڪم پاڻيهي پيئي ڪري(١). سنه ١٩٣١ع کان ١٩٣٢ع تائين روزاني اخبار سنسار سماچار ۾ اهڙو قدم کنيو هو، نتيجو اهو نڪتو جو ٻن ٽن ڏينهن بعد پنهنجي غلطيءَ جو اعتراف ڪري موجوده الف-بي جي صورتخطي موجب اخبار جاري رکيائون.

اسان جي ٻوليءَ ۾ 'ڙ' ۽ 'ڙهہ' ۽ ڙ جا اچار برابر موجود آهن ۽ موجوده سنڌي الف-بي ۾ ٻنهي اچارن لاءِ هڪ حرف ڙ/ڙ (بغير ر ڏيکارڻ جي) مقرر آهن. ان جو قوي سبب اهو آهي جو لاڙي لهجي ۾ انهن آوازن ۾ (ر) جو مدغم آواز موجود ناهي، ماڳهين وقت ٻوڻين ٻن اچارن 'ڙهہ' ۽ 'ڙ' لاءِ اسان جي الف-بي ۾ ڪو هڪ حرف مقرر نه آهي، پر اهي جدا لکڻ جي حالت ۾ بالڪل چڱيءَ طرح سمجهيا وڃن ٿا، ۽ ڪڏهن ۾ ڪڏهن به حالت ۾ مونجهارن جو باعث نه ٿا بڻجن.

ماڳهين وقت ماڳيانئي لفظ ۽ ڪئي حرف ٻوليءَ جي مختلف لهجن (Dialects) جي ڪري ۽ مختلف نمونن ۾ اچاريا وڃن ٿا. ٿي سگهي ٿو ته اڳتي هلي انهن ۾ يڪسانيت اچي وڃي، پر هن وقت انهيءَ لاءِ ڪجهه چئي نه ٿو سگهجي. اهڙي طرح الف-بي جي حرفن سان ٻن ڪان هٿ چراند ڌ ٿي ڪري سگهجي.

ٻي معروف ۽ ٻي مجهول جو اسان جي اڳيان ڪو منجهيل مسئلو نه آهي، ٻي معروف کي زير (ـِ) ڏيڻ جي تڪليف وٺجي ۽ ٻي مجهول کي الين لکجي، جيئن ته هينئر اسان وٽ اعرابن

---

(١) سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ص ...

ڏيڻ جو رواج ڦري ڪيئن ختم ٿي چڪو آهي، ان ڪري ڪڏهن ضمير اشارن جهڙوڪ اهو، اهي، اُهي، اُن، اُن وغيره تي اعرابن نه ڏيڻ ڪري به ڪجهه مونجهارو ٿيو پوي. پر ان لاءِ الڳ ڪڏهن به نه چئبو ته ارڙهن الف ايجاد ڪجن، جي مختلف اشارا ظاهر ڪن!

بهرحال الف‌بي تي اعتراض ڪندڙ خود ان موجوده الف‌بي ۾ لکن ٿا، ۽ ان الف‌بي ۾ لکيل ڪابه شيءِ چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا. حقيقت ۾ الف‌بي جو اهوئي ڪم آهي، ۽ اهو ڪم موجوده سنڌي الف‌بي بلڪل پوريءَ طرح ڏيئي رهي آهي.

جلد شايع ٿي رهيو آهي

لطيفيات

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي سوانح
(ڇپيل ۽ اڻڇپيل) جي ببلوگرافي

مرتب

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

ناشر

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
يونيورسٽي آف سنڌ

پڙهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪانئو، ياجوڪڙُ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان اِنهن سڀني ۾ چاهيون ٿا ته ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، بين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسُل (پَنَ) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو به صدر، عُهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو ڪُوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو به ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وٽن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، جاڻ، سمجهه ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ.

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڙهَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڙهَن نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر ٻيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)